

Баҳасы 24 т.

80 кк 83,0 - 000.
518 ф

ҚЫРЫКБАЙ БАЙНИЯЗОВ

АЯПБЕРГЕН МУЎСАЕВТЫҢ
ШАЙЫРЛЫҚ СТИЛИНИҢ
ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨКИС—1972

Филология илимлеринин кандидаты Қырықбай Байниязовтың қолыңыздағы „Аяпберген Муұсаевтың шайырлық стилинин өзгешеліктері“ атлы мийнети илимпаздың көп жыллық изертлеулеринин жемиси болып есапланады.

Автор бул мийнетинде Аяпберген Муұсаевтың шайырлық стилине кеңнен тоқтайды хәм илимий жақтан анализ береді.

Бул мийнет улыума китап оқыушылар ушын да, жазыушылар менен әдебиятшылар хәм әдебият мугаллими ушын да пайдалы, мийнет оқыу ушын жеңил, қызықлы жазылған.

КИРИСИҮ.

Жазыушының творчествосы, оның жекке адамгершилик кәсиейетлери, кайталанбайтуғын турмыс тәжірейбеси, дұңьяға көз қарасы, мәдений билим дәрежеси, талантының күши менен тиккелей байланыслы болады. Усындай жекке белгилери оның шығармаларында айқын байқалады хәм екінши бир автордан айырылып турады. Турмыс материалларына катнас жасау хәм бақалау, сюжет қуруу, характерлерди таңлау және олардың образларын көркем сөзлер арқалы сәулендириуде автордың жекке ҳауазы, баянлау усылы анық сезиледи. Сонлықтан шығарманың барлық элементлеринде, оның пүткил композициялық қурылысынан баслап айырым тенеулерине шекем жазыушының жекке творчестволық өзгешеліклеринин изи калады.

Жазыушының стилин қурайтуғын творчестволық кәсиейетлердин ишинде оның жекке ҳауазы шешиуши орынды ийелеуи тийис. Бирақ өз ҳауазына ийе болыу аңсат ис емес. Оны қәлиплестириу ушын үзликсиз творчестволық мийнет етиу керек.

Уллы рус революционер—демократы, критик В. Г. Белинский жазыушының жекке ҳауазын кең мәниде— стиль мәнисинде түсиндирди хәм жекке стильдин күтә айқын анықламасын берди: „Ғауаз“ дегеннен биз тиккелей жазыушыға тәбият тәрәпинен бағышланған, сөзлерди өзинин ҳақыйқат мәнисинде қоллануу, қысқа айтыу арқалы көп мәни билдириу, қысқа сөзли болыу хәм онда көп нәрсени аңлатуу, форма менен идеяны тығыз бирлестириу хәм бәринде де жекке өзинин, өз рухының оригиналь тәбийғый

изин калдырыу укыбын түсинемиз¹. Демек, жекке ҳауаз да жазыушының творчествосының гүллән идеялык—көркемлик тәреплерин өз ишине алады хәм онда автордың жазыу усылы, характери, минез-кулкы, дүньяға көз қарасы, турмыслық позициясы, эстетикалык идеалы хәм басқа да өзине тән өзгешеликleri анык көринеди. Сонлыктан уллы критик В. Г. Белинский „ҳауаз—бул таланттың өзи, пикирдин өзи. Ҳауаз—пикирдин айкынлығы, сезимталлығы, ҳауазда пүтин бир адам тулғасы бар, ҳауаз барлык уақытта жекке адам, характер сыяклы оригинальлықка ийе“²—деп жазған еди.

Художниктин творчестволык жақтан кем-кемнен өсип барыуында оның турмыслық тәжирийбеси, өзін қоршаған реаль ҳақықатлықка қәлиплескен көз қарасы, билим дәрежеси шешиуши орын ийелейди. „Жанлы сезиуден абстракт ойлауға хәм оннан практикаға—ҳақықатлықты билиудин, объектив реальлықты билиудин диалектикалык жолы усындай“³. Ленинлик дүньяны таныу теориясы илим хәм искусствоның хәмме тарауларына тиккелей тийисли болып, ол адамлардың турмыслық және көркемлик тәжирийбесин де өз ишине алады. Жазыушының өмири каншелли бай, ҳәр тәреплеме болса, оның творчествосы да соншелли бай және мазмунлы болып шығады.

Егер стильде автордың тек өзине тән қайталанбайтуғын творчестволык келбети көринсе, көркем методта басқа көплеген жазыушылардың шығармалары арасындағы улыұмалық белгилер байқалады. Сонлыктан класслық шығысы, дүньяға көз қарасы, эстетикалык идеалы бири-бирине жақын жазыушылар арасында ортак творчестволык принциптер жүзеге келеди. Бул принциптер көркем методтың тийкары болып, өзгермели, рауажланыушы характерге ийе. „Метод—бул искусствонын ҳәзирги заманға қатнасы, оның тийкаргы мәселелерине жууап бериудин жолы“⁴. Бирак

¹ Русские писатели о языке. Ленинград, 1954 г. стр. 235.

² В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. Москва, 1948 г. том 2, стр. 604.

³ В. И. Ленин. Философские тетради. 1947 г. стр. 146—147.

⁴ Л. И. Тимофеев. О понятии художественного метода. Творческий метод. Сборник статей. Москва, 1960 г. стр. 35.

бул жол менен қатнас жазыушыға таяр түрінде ұсынылмайды. Оны ҳәр бир художник творчестволык түрде үйрениу, излениу нәтийжесинде өзінше тауып алыуы тийис. Искусство менен әдебиятымыздың тийкаргы көркем методы—социалистлик реализм. Жазыушыларымыздың хәммесиниң сүүретлейтуғыны—социалистлик ҳәмийетти куруу ушын гүреси. Бирақ олардың шығармаларында турмыс ҳақықатлығы ҳәр бир халықтың миллий өзгешелиги, психикалык пишини, тили, әдеп-дәстүри, жасаған географиялык жағдайына байланысly ҳәртүрли формада бериледи. Усынын менен бирге ҳәр бир миллет әдебиятында бир-бирине ұсамайтуғын жекке ҳауазға ийе болған жазыушылар бар. Олардың барлығын социалистлик реализм методы бириктиреди де, ҳәр қайсысының жекке стили айырып турады.

Жазыушының творчествосында жаңа методтың қәлиплесиуи оның бурынғы стилиниң көп моментлерин қайта қарауға алып келеди. Мәселен, каракалпақ халық шайыры Аяпберген Муусаевтың жекке стили революцияға шекем-ак қәлиплести. Ол бул дәуірде тийкарынан реализм методында шығармалар дәретти. Жаңа социалистлик жәмийеттин орнауы менен шайырдың эстетикалык идеалы да өзгерди. Ол 20 жыллардың биринши ярымынан баслап социалистлик реализм методынның көплеген талапларына жууап беретутын қосықлар жаза баслады хәм Аяпберген революцияға шекемги өз стилин түп тийкарынан қайта курды. Бирақ оның творчествосының еки дәуирин, еки этапын тутастыратутын гейпара белгилери: шайырдың жекке ҳауазы, оригиналь характери, баянлау усылы, сүүретлеу кураллары сақланып калды.

* * *

Талантлы халық шайыры Аяпберген Муусаевтың жасаған заманы (1880—1936 жыллар) каракалпақ халқының турмысында оғада уллы тарийхый әҳмийетке ийе болған дәуір еди. Каракалпақ халқы капиталистлик формацияны айланып өтип, феодал-патриархаллық дүзимнен бирден социализмге көшкенин шайыр өз көзи менен көрди. XIX әсирдин ақыры XX әсирдин

басларында Каракалпакстан турмысындағы тарийхый уақыялар Аяпберген Муўсаевтың дўньяға көз қарас-ларын кәлиплестирди.

Аяпберген шайыр мыңлаған дийқанларды қыйлан-дырған ямаса куўандырған турмыс мәселелерин қосық-ларында улыўма халыққа түсиникли хәм қолайлы формада сәўлелендирди. Оның шығармаларында заман-ласларының ой-әрманлары, тилек—сезимлери берилген. Шайырдың бул шеберлиги аўылласларына оғада унады. Оның қосықларын жазылып питер-питпестен ақ тың-лаўшылар қарсы алып, ядлаў жолы менен ел арасына таратып жиберди. Аяпберген Муўсаев дәретпелериниң халық массасына жайылыўында қыссаханлар, қосық-шылар, бақсылар, жыраўлар, қатықулақ адамлар айрықша хызмет атқарды. Оның шығармалары халық жыршыларының тураклы репертуарына айланды. Гей-пара қыссаханлардың атқаратуғыны тийкарынан Аяп-берген шайырдың творчествосы болды. Бул жөнинде Жумамурат Хожамурат улы—Зуўлабий айрықша орын ийеледи. Қыссаханның заманласы Арзыў ғарры „Аяп-бергенди елде жақсы билетуғын, сонын қосықларын оқытуғын қыссахан Жумамурат деген киси еди. Былайынша айтканда, Жумамурат Аяпбергенниң сол уақыттағы газетасы еди. Аяпберген қосықты жазып питкергеннен сон, ол ядлап алып, қалдыр-май айтып жүрди. Ол киси де Аяпбергенниң барлық қолжазбалары бар еди“¹—деп билдиреди. Егер Жумамурат—Зуўлабий Аяпбергенниң тийкаргы хәм үлкен форматтағы „газетасы“ болса, шайырдың хәр-қыйлы форматтағы кишигирим басқа „газеталары“ да әдеуир көп болған. Булардың гейпаралары тек Қоны-рат беклигинде ғана емес, Шоманай, Хожели беклик-леринде, Әмиўдәрья бөлими Шымбай уездиниң тер-риторияларында отырыўшыларға да шайырдың қосық-ларын таратқан.

Қарақалпакстанда совет властының орнаўы, өз алдына автономиялы область болыўы, бурынғы пыты-раңқы отырған елатлардың бир административлик

¹ Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпакстан филиалы китапханасының қолжазба фонды материаллары. Р—49, № 37480, 22 бет. Алдағы уақытта тек инвентарь номери хәм бети ғана көрсетиледи.

орайға бағыныўы Аяпберген Муўсаев шығармалары-ның бурынғыға қарағанда көбирек пропагандаланыўы-на имканийт туўдырды. Соркөл волостынан жоқарғы қалаларға оқыўға кеткен жас жигитлер шайырдың қосықларын көширип алып, өз жолдасларына таратты. Төрткүл педтехникумында хәм ауыл хожалық техни-кумында оқытуғын аўылласларынан Сейитжан Алла-назаров, Генжебай Убайдуллаев, Хожамет Ахметов, Жаўмытбай Исметуллаев хәм басқалар Аяпберген Муўсаевтың бирқанша қосықларын драмкружоклардың репертуарларына киргизди, қолжазбасын „Қызыл муғал-лим“ журналында бастырып шығарды. Олар каникуль уақытларында да, оқыўды питкерип шыққаннан кейин де халық шайыры Аяпберген Муўсаевтың қосықларын қарақалпак совет поэзиясының тийкаргы жетискенлик-лериниң бири сыпатында пропагандалады.

20 жыллардың акырында шайырдың творчествосын жыйнаў иси басланды. 1929 жылы А. Л. Мелков бас-қарған илимий экспедицияның ағзасы әдебиятшы К. Айымбетов төрт күн даўамында, 1930 жылдың жазында профессор С. В. Малов басшылық еткен илимий экспедицияның ағзасы Т. Бекимбетов Аяпбер-ген шайыр менен жигирма күн даўамында бирге болып, оннан көп сандағы шығармаларды жазып алған. Булардың оғада аз бөлеги профессор Н. А. Баскаков-тың „Қарақалпакский язык“¹ мийнетинде дағазаланды да, ал басқалары жәмийетшиликке биймәлим болып қалды.

Аяпберген Муўсаевтың шығармаларын халықтан жыйнап алыўда К. Айымбетов, Х. Ахметов, Т. Беким-бетов, Г. Убайдуллаев, Н. Дәўқараев, А. Бегимов, О. Кожуров, Н. Жапақов, М. Нурмухамедов, Г. Есе-муратов, А. Каримов хәм басқалар актив қатнасты.

Шайырдың шығармалары 30-жыллардан баслап баспа сөзде жәрияланды. Күнделикли газета-журнал-лар, альманах, топламлардан тысқары Муўсаевтың қосықлары үш мәртебе—1941, 1956, 1960 жылларда өз алдына китап болып басылып шықты. Демек, Аяпбер-генниң көплеген шығармалары халық массасына толық

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, I том. Москва. 1951 г. стр. 231—242. 247—258.

хәм исенимли ҳалында усынылды. Бирак оның гейпараларын қыссахан хәм қосықшылар қыскартып ямаса бузып атқаратуғын еди. Текстологиялық изертлеулер жеткиликсиз дәрежеде болғанлыктан бундай алжасықлар менен кәтеликлер елеге шекем сақланып киятыр.

Аяпберген Муўсаевтың творчествосы тууралы 30—жыллардың екінші ярымынан баслап обзорлық характердеги макалаларда гейпара пикирлер айтыла бастады. Мәселен, К. Сундеевтың „Қарақалпақ көркем әдебияты“¹ атлы макаласында Аяпберген Муўсаевтың творчествосы жоқары бағаланады. К. Сундеев шайырдың гейпара қосықтарына анализ жасайды және оның жас қарақалпақ жазушылары үшін устазлық ролин де атап көрсетеди¹. Оның шығармалары мектептерде, жоқарғы хәм арнаулы орта оқыу орындарында үйрениле бастады.

Аяпберген Муўсаевтың творчествосын хәртәреплеме изертлеу жұмыслары соңғы уақытларда шынлап қолға алынды. Қарақалпақ әдебиетшілары уллы Ұатандарлық урыстан кейінги дәуірде шайыр тууралы көзқарастарын, илимий бақлауларын, жаңа мағлыұматларды баспа сөзде дағазалады. Бул бойынша шайырды өз көзлери менен көрген, бирге ислескен адамлардың еске түсириулері жәмийетшиликте жақсы тәсийир қалдырды. Фольклорист К. Айымбетов „Буннан он жети жыл бурын“² атлы макаласында Аяпберген Муўсаевтың шайырлық хәм шешенлик уқыбының күшли екенін көрсетеди. Әдебиетші Аяпберген шайырдың ески мәдений мийрасларымызды шаршамай халық массасына таратыушы хәм дурыс түсиндириуші, көп мәселелерден хабары бар, таусылмайтұғын тил байлығына ийе адам екенін тәрийиплейди.

Аяпберген Муўсаевтың тууылғанына 80 жыл толуы юбилейине байланысly Т. Бекимбетов „Аяпберген менен жигирма күн“³ атлы макаласын дағазалады. Мийнетте шайырдың өскен орталығы, жекке характери, әдебий хәм мәдений билим дәрежеси ҳаққында оригиналь бақлаулар бар. Деген менен Қ. Айымбетов, Т. Бекимбетовлардың жоқарыда ағы көрсетилген мий-

нетлеринин мемуарлық кәсийети басым екенлигин умытыуға болмайды.

1954, 1955, 1956 жылларда Мойнак, Қонырат, Шоманай районларының территорияларында жүргизилген әдебий экспедициялардың материаллары тийкарында М. Нурмухамедов хәм Г. Есемуратовлардың бирликте жазған макалалары дағазаланды. Бул жолдаслардың мийнетлери фактларының байлығы хәм хәрқыйлығы, пикирлердің тийкарлылығы хәм исенимлилиги, шығармаларға жасалған анализинин илимий характерге ийе болуы менен айырылып турады.¹ Соң М. Нурмухамедов өзинин жекке авторлығында жазған мийнетлеринде² пикирлерди тағы да рауажландырды хәм Аяпберген Муўсаевтың қарақалпақ әдебиетинде тутқан орнын, оның поэзиясының гейпара әҳмийетли идеялық-көркемлик өзгешеликлерин ашып берди.

Әдебиетші С. Ахметов „Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери“ монографиясында Аяпбергеннің қосықларын қарақалпақ классикалық поэзиясының үлгилери менен салыстырып, шайырдың жекке өзгешеликлерин ашыуға хәрекет етеди. Усы мақсет пенен автор Аяпбергеннің гейпара қосықларының идеялық-көркемлик белгилерин сөз етеди. Жұмыста усындай жетискенликлер менен бирге гейпара кемшиликлер де бар: ол Муўсаевтың „Бола бастады“ қосығы ҳаққындағы бурынғы изертлеушилердин кәте пикирлерин тәкирарлайды. „Тәрийип“ қосығында шайыр „жәмийетлик турмысты бир жаклама сүүретлейди“, деп Аяпбергенди тийкарсыз айыплайды³.

Әдебиетші Н. Жапақов Аяпберген Муўсаевтың өмири хәм творчествосы ҳаққында кандидатлық диссертация жазды. Бул мийнетинде автор шайырдың творчествосын кең планда көрсетиуди өз алдына мақсет етип қойды. Илимпаз Муўсаевтың көплеген қосықларының идеялық—көркемлик өзгешеликлері ҳаққында бақлаулар жүргизеди, шайырдың сүүретлеу куралларын, тилин хәм тағы басқаларды анализ жасады.

¹ М. Нурмухамедов, Г. Есемуратов. Аяпберген Муўсаев. ККГИЗ. „Мийнетлер“ 1959-жыл.

² „Әмудәрйя“ журналы, 1960-жыл № 3.

³ С. Ахметов. Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерклери, Нөкис, 1961-жыл, 156, 157—158-бетлер.

¹ Журнал „Советское краеведение“ № 1, 1936 г. стр. 51.

² „Қызыл Қарақалпақстан“, 6-ноябрь, 1946-жыл.

³ „Әмудәрйя“ журналы. 1961-жыл, № 8.

Усындай жетискендиклер менен катар жумыста айырым кемшиликтерде ушырасады: изертлеуши Муўсаевтың шығармаларының мазмунун баянлау менен елигип кетип, олардың көркемлик өзгешеликтерин ашыуды екінші орынға қалдырады. Гейпара жағдайда диссертант турмыстық материаллар менен шайырдың көркем ойы арасындағы шегараны айыра алмайды. Муўсаевтың шайыр болып шығуына тәсир еткен тийкаргы дәрежелерди илимпаз дурыс ашса да, устазларының гейпара шығармаларын Н. Жапақов Аяпбергеннің өз қосықлары сыпатында қабыл етеді¹.

Қарақалпақ халық шайыры Аяпберген Муўсаевтың творчествосының айырым мәселелери Н. Дәуқараев, А. Каримов, Қ. Максетов, Ә. Насруллаев хәм басқалардың мақалаларында сөз етиледі. Бирақ бул мийнетлердин дерлик барлығы да шайырдың шығармаларының идеялық—көркемлик өзгешеликтерин толық хәм хәр тәреплеме ашыу максетинде жазылмаған еди. Сонлықтан Муўсаевтың шайырлық стили, оның шеберлиги хәм поэтикалық тили усы уақытқа шекем арнаулы түрде изертленбеди.

Усы катарлардың авторы Аяпберген шайырды өз заманласлары менен салыстырып, оның оригиналь ҳауазын, творчестволық келбетин, шайырлық тәбиятын, шығармаларының стильлик өзгешеликтерин ашыуды өз алдына уазыйпа етип алды.

АЯПБЕРГЕН МУЎСАЕВТЫҢ ӘДЕБИЙ ОРТАЛЫҒЫ

Уллы жазушылар хәм шайырлар тосыннан пайда болмайды, олар „теп-тегис жазықтықтағы қандай да бир төбешиклер емес“,² — ал хәр бири өзлеринин устазларына, заманласларына, шәкиртлерине хәм исин дауам егтириушилерге ийе. Усы көз қарастан көрнекли халық шайыры Аяпберген Муўсаевтың творчествосына нәзер аударғанымызда, оның устазлары—қарақалпақ ауызеки әдебиятының үлгилерин дәретиушилер, өткендеги қарақалпақ шайырлары, шығыс халықлары әдебияты-

¹ Н. Жапақов. Аяпберген Муўсаевтың творчествосы. Нөкис, 1964 жыл, 8,45—47, 128—129, 132 бетлер.

² М. Горький. История русской литературы. Москва, 1939 г., стр. 72.

ның классиклери болғанын, заманласлары Искендер, Кулмурат, Сейпилгәбиг хәм басқалар екенин, шайырдың өз кәсиплеслери менен тиккелей творчестволық байланыс жасағанын байқаймыз. Ал оның шәкиртлери, исин дауам егтириушилері қарақалпақ совет әдебиятының уәкиллери есапланады.

Аяпберген шайыр қарақалпақ ауызеки әдебияты шығармаларынан оптимистлик рухты, мийнеткеш халықтың сырқылмас күш хәм уқыбына терең сүйиушиликти, үстем класс уәкиллерине шексиз жек көриушиликти хәм олардың сөзсиз жок етилетуғынына беккем исенимди үйренди. Шайыр қарақалпақ халық дәстанларынан қахарманлықтың әжайып көринислерин сизди, тууған елге садықлық, халық бахты ушын өлимге де бас тигиу, ярға шын берилгенлик, өмирлик жолдас ушын қандай қыйыншылық болса да көниу, ислеринин ҳақлығына беккем исениу хәм ақырында максет-мурадына жетиу сыяклы халқымыздың ийгиликли арзыу-әрманларын дурыс көре алды. Ертеке-аңызлардағы хәрқыйлы қатламның уәкиллерин айырып таный билди. Жауыз патша, ханлар, әдалатсыз хәмелдарлар, сықмар бай, бузақы ийшан, пайдакүнем саудагер, жалаңқая хәжа-моллалар шайырдың күтә жек көретуғын типлери болды. Ауызеки әдебиятта жасалған мийнеткешлер массасының ҳақыйкат типлери: үстем класс уәкиллерин сөзден жеңе беретуғын шешенлер, халық бахты ушын гүрескен батырлар, өз мийнети арқалы бахытка ерискен әпиуайы дийқан, жетимликтен жетилип, патша дәрежесине шекем көтерилген тазша бала, дүньяның барлық сырларын ашатуғын ойшыл-алым, гөззал турмысты әрман етиуши шайыр хәм басқалар Муўсаевтың кеуилине жакқан типлер еди. Шайыр фольклорлық шығармаларда халқымыздың неше мыңлаған жыллар дауамында топланған турмыстық хәм көркемлик тәжирийбесинин бар екенин билди.

Аяпберген көп санлы фольклорлық үлгилерди жыйнаған хәм қайта ислеген. Қ. Айымбетов оннан көплеген халық қосықларын, нақылларды жазып алған. Оның сөлжазбасында Аяпбергеннің творчествосы менен ауызеки әдебияты арасындағы катнасты характерлейтуғын зәрүрли фактлар бар. Мәселен, „Қырмызы“ қосығы тууралы мынадай гүсиник сөзлер берилген. Қызды мысал еткен. Бурынғы гөне қосықтан 1895

жылы Аяпберген жыйып жамаған¹. Демек, шайыр фольклорлық үлгілерди сол турысында тарата бермеген, оларға өзинин тийисли үлесин де косқан.

Аяпберген Муўсаев ауыз еки халык творчествосының турмыс салтка байланыслы формаларын күтә жақсы билген. Ол ауылындағы хәм баска жерлердеги той-мерекелерге көп қатнаскан. Сол елаттың бас көтеріңки адамларына айтым айтып, бет ашар текстин дүзип берген. Т. Бекимбетов бир қызыклы эпизодты келтиреди. „Бир уақытта жигит ағасы:—Турсынбек ауылымыздың кәткудасы ғой; оған не десек екен?—деп сорады. Онда оған Аяпберген хеш иркилместен:

— Хә, кәткудамыз умыт қалып баратыр екен ғой

— „Атқа минсе арыстай,
Жерге түссе қарыстай“,

—деп айта қойын, деди. Бизлердин де күлкимиз келип күлдик хәм оннан бойы келте кисиме еди?—деп сорадык.

—Ауа, ауа бойы келте киси,—деп жигитлер күлишип жууап берди“...².

Ауыл жигитлеринин сораўға күлишип жууап беривинин лийкини бар. Себеби, айтымда Турсынбек қақайдың характерли кәсийети шебер берилген. „Атқа минсе арыстай“,—деген қатарда үлкен турпаттағы адамның „жерге түссе қарыстай“ деген қатарда бир пәжмурда кисинин тулғасы көринеди. Сонлықтан оны танымал туғын Т. Бекимбетов „Турсынбек, бойы келте кисиме еди?“,—деп түсинбей сораў берип тур. Хакыйкатында жокарыдағы еки қатардан бири-бирине карама-карсы келетуғын пикирлер, бир адамның портретине сәйкес емес контрастлык сүүретлеу бар. Шайыр бу усылды саналы турде хәм шебер пайдаланған. Себеби қыят, тоғызак Турсынбек қайқының характери та усындай көркемлеу куралларын талап етеди. Ол узын ири турпатлы адам. Атқа минсе кәткудалыкты барлык белгисин саклап, кәддин толык тиклеп отырады. Сонлықтан ауыл адамлары оны „қайқы“, „қақай“ деген лақап пенен атайды хәм буны Аяпберген „Па

¹ Р-22а, № 35212а, 30 бет.

² „Әмүдәрә“ журналы, № 8, 1961-жыл, 95-бет.

лекли кос“ косығында („Көз салып қайқы Турсынбек“) тәрийиплейди. Ол өмиринше көкнарды үш мезгил қалдырмай ишкен атайы нәшебент. Ары-бери қайкылыққа салып, кәткуда болғысы келген менен, гиябентлиги басым келип, оны аттан түсиуге мәжбүр етеди. Сол уақытта әлбетте көкнардың кейипи тутып, буришип-тырысып, берекети қашып кететуғыны ауыл адамларына күтә айқын. Аяпберген шайырдың еки қатар айтымында ақ Турсынбектин қайқылығы, нәшебентлиги толык хәм анық сүүретленген.

Турмыс—салт жырларының бир түри—жоклау. Аяпберген Муўсаев бәрхама халықтың қууаныш-қайғысына ортақ болған. Ол тек той-мерекелерди излеу менен шекленбеген, ер азаматлар қайтыс болғанға халык пенен косыла қайғырған хәм адамлардың сорауы бойынша мархұмның атасының, анасының, туысқанларының атларынан жоклау текстлерин таярлаған. Аяпберген шайыр шығарған жоклау өзинин оригинальлығы менен айырылады, онда пессимистлик кейип, ол дуньяны тәрийиплеу тенденциясы жок. Ал, керисинше, онда қыршын кеткен азаматтың халык ушын ислеген хызмети биринши планға қойылады („Қоңыратбай“). „Әжел темасы, тап муҳаббат темасы сыяклы—„мәнгилик“ тема. Бизде бул темаға қосықлар жазуу не ушын қабыл етилмегенин, мен билмеймен“¹,—дейди М. Горький. Аяпберген Муўсаев денсаулықтың қәдирин билиуди, биреуди биреу сыйлауды, ел ушын көбирек хызмет етип, изинде үлгили иси, жақсы аты қалғанын унатады. Әлбетте, биз жоклаудың ескирген форма екенин бийкарламаймыз хәм оның Аяпберген творчествосы ушын онша характерли емес екенин көрсетиу, менен бирге, шайырдың ауыз әдебиятының көплеген турлерин жақсы билгенин хәм олардан керекли орындарда пайдаланғанын айтуу ушын ғана сөз етип отырмыз.

Аяпберген Муўсаев карақалпақ халық нақыл-мақалларын күтә көп билген. Әдебиятшы Қаллы Айымбетов 1929-жылы шайырдың өз ауызынан бир қанша оригиналь нақыл-мақалларды жазып алған хәм булардың биразы Аяпбергеннин творчествосында актив қолланылған: „Мың қойды бир серке баслайды“, „Ауыл алыс—

¹ М. Горький. О литературе. 1931 г. стр. 326.

Соркөлде, жетип келдим бир күнде“, „Адамның жама-нын халык дүзетеди“, „Айтыушы акыл болса, тыңлау-шы дана болар“, „Айтылмаған сөз жоқ, еситилмеген гәп көп“, „Аз ойлаған алысқа жолдас болмас, саясы жоқ ағашқа бүлбүл қонбас“, „калған көңил шыққан жан менен барабар“, „жақсы жигит өзи ушын тууы-лып, ел ушын өледі“, „Есап билмеген—есек“, „ушаң канатың менен, адассаң ауылың менен“, „қоңсы болсаң, қорған бол“, „Аманқұлдың отына акылсыз жанады“ хәм тағы басқалар¹. Жоқарыда мысалға келтирилген нақыллардың гейпаралары бурынғы формасын сақтап қалған, ал айырымларын шайыр өзінше ислеп, шамалы өзгерістер қосқан, үшінши биреулері автордың өзи дөреткен оригиналь нақыл-мақаллар болып табылады.

Жуумакластырып айтқанда, Аяпберген Муўсаев каракалпак дәстанларынан турмысты кең полотнода (көлемде) сүүретлеуді, аңыз-ертектелерден тарийхый шынлыққа садыклықты хәм канатлы фантазияны, ше-шен, лаккылар сөзлеринен хәзир жууаплылықты, терең мәнилик, халық қосықларынан эпийайлықты, нәзик лиризм хәм йошлы юморды, нақыл-мақаллардан ықшамлылық хәм мазмунның байлығын өзлестирди. Каракалпак ауызеки әдебиятының гүллән идеялық—көркемлик байлықлары Аяпберген Муўсаевтың өзін-деги тәбийғый шайырлық таланттың оянуына, дурыс бағдарға-түсиуине хәм алға раўажланыуына тәсийр еткен тийкаргы факторлардың бири болды.

XIX әсирдеги каракалпак классик шайырлары: Күн-хожа Ибрайым улы, Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Ғарғабай улы, Өтеш Алшынбай улы хәм басқалардың творчествосы—Аяпбергеннің шайыр болып қәлипле-сиуінде шешиуши әҳмийетти ийелеген екінши, дәрек болды. Ол өткендеги каракалпак халық шайырларының шығармаларын күтә жақсы билген хәм массаға тарат-қан және қызғын пропагандалаған. Жийен Амандық улы толғауларының Аяпберген шайырға келип жетке-нин ямаса жетпегенин тастыйықлайтуғын мағлұмат-ларды биз хәзиринше ушыратпадық. Ал, Күнхожадан баслап өзине шекемги каракалпак әдебияты классикле-риниң шығармаларын ол мұдамы қысса қылып оқыған.

„Күнхожаның қосықтары да кітапша еди. Аяп-

¹ Р. 22 а, 35211, 26—27 бетлер.

берген оны да көбирек оқытуғын еди“¹—деп бил-дирди еди Нағметулла ғарры. Бул пикирди шайырдың басқа да заманласлары тастыйықлайды хәм толықты-рады. Аяпберген Муўсаев атқарған шығармалар ори-гинальға садыклығы хәм автордың стилин толық сак-лауға хәрекет етиуі менен айырылады.

Аяпберген Муўсаев Күнхожа шайырдан мийнет-кешлер массасының мәплерине шын берилгенлик, өлим кәупи астында тұрса да хәқыйқатлықты айтыушы батырлық, өз заманының ең алдыңғы қатар идеялары менен қуралланыу, халыққа барлық шайырлық талан-ты менен садық хызмет етиу, шығармаларын мазмун хәм форма жақларынан минсиз жетилистириу усаған принциптерди үйренди хәм өзлестирди.

Әжинияз Қосыбай улы да каракалпак классик әдебия-тында Күнхожа сыяклы роль ойнады хәм өз ұстазының ең жақсы дәстүрлерин алға раўажландырды. Әжинияз шайыр өз заманындағы жәмийетлик дузимниң оңбаған тәреплерин әшкаралады, өз ұатанын сүйсине жырлаған хәқыйқат патриот болды. Хаял-қызлардың гөззаллығын шын берилип тәрийпледи хәм олардың уллылығы алдын-да бас ийди. Солай етип, Әжинияз хаял-қызларды хәртә-реплеме қорлаушы фанатиклерге тийисли соққы берди. Ол халқымыздың басындағы қайғылы ўақыяларды көре алды хәм мийнеткешлерге бахытлы заманның келиуин тиледи. Әжинияз Қосыбай улы тууысқан өзбек, казак, туркмен, тәжик әдебиятлары классиклерин пропаганда-лаушы хәм олардың шығармаларын ана тилимизге аўда-рыушы адам ретинде де бағалы. Оның аўдармалары өзиниң оригиналь шығармалары сыяклы каракалпак хал-қының мәдений мийрасына қосылған үлкен үлес болды. Әжинияз Қосыбай улы Аяпбергеннің шайыр болып қә-липлесиуине XIX әсирдеги басқа каракалпак классикле-рине қарағанда әдеуір көп хәм шешиуши тәсийр жаса-ған ұстазы болды. Аяпберген Әжинияз шығармаларының гүллән идеялық-көркемлик өзгешеликлерин кунт пенен үйренди хәм өзлестирди. Солай етип ол „Әжинияздың поэзиясының сулыўлығын, идеялық күшин, советлик поэзияға ең биринши болып жеткерген шайыр болды“².

¹ Р.—27, 374-5, 18 бет.

² Г. Есемуратов, „Аяпберген-халық шайыры“, „Совет Кара-калпақстаны“ 4 IV—62-жыл.

Аяпберген Муўасев Бердак шайырдың шығармаларын қысса қылып оқыған. Оның „Айдос баба“, „Ерназар бий“, „Әдил калмақ“ хәм басқа да көплеген поэмалары менен қосықлары советлик дәуірде Аяпбергеннен жазып алынған хәм 1941 жылғы қосықлар топламында Муўсаевтың дәретпеси ретинде киргизилген. Шайыр Бердактың шығармаларын жаксы билген, оларды өзиниң қысса репертуарларына тураклы киргизген. Бердактың ақлығы Қаражан бақсы Аяпберген шайыр жасаған қыят-ашамайлы елатларына келип, бақсышылық еткен. Усының менен бирге Фарғабай улының катиби хәм оның шығармаларын массаға тарағыўшы шайыр, қыссахан Қоразбектиң де тәрийплерин Аяпбергенниң аўыллас заманласлары биледи. Шайыр карақалпак әдебиятының уллы классиги Бердақ Фарғабай улы творчествосының тийкарғы идеялық-көркемлик өзгешеликлерин үйренген хәм шебер өзлестирген. Бул Аяпберген Муўсаевтың шығармаларына улыўма халықлық әҳмийетке ийе болған турмыс ўақыяларын мазмун етип алыўына, оларды мийнеткешлер көз карасы тийкарында баҳалаўға хәм көпшиликке түсиникли формада сүүретлеўге алып келген.

Хәрқандай уллы шайырлар тек өз миллетинин мәдений мийрасын үйрениў және өзлестириў менен шекленбейди. Ал, олар көплеген халықлардың әдебиятлары менен танысады хәм басқа миллетлердиң мәдений байлығынан өзиниң жекке талғамы бойынша өз халқының мәплерине, дәуир талапларына жуўап беретугыш шығармаларды қабыл етеди. Усындай излениўшилик Аяпберген шайырға да тән қәсийет болды.

Карақалпак мешит хәм медиреселеринде де саўат ашыў мақсетинде Хожа Хафыз, Мырза Бедиль, Алишер Науайы, Машраб, Физули, Мактымқулы сыяқлы уллы шайырлардың шығармалары оқытылған Аяпберген шайыр зийрек балалардың бири болып, „Алишер Науайының, Мактымқулының шығармаларын көп оқыған. Сол себепли моллалардан кейис те еситкен“¹.

XVIII әсирдиң ақыры хәм XIX әсирдиң басларында Низамий, Саади, Джамий сыяқлы уллы классиклердиң көплеген шығармалары парс-тәжик тилинен өзбек

тилине аударылған. Булардың гейпаралары Карақалпакстанға да таралғаны мәлим. Усы дәуірде карақалпак шайырлары Фирдаусийдиң „Шахнамасын“ аударып, катиплероны қолдан көбейтип көширип шыққан. „Шахнама“ дәстаны Аяпберген қыссаханның тураклы репертуарына айланған, шайыр оны күтә жаксы атқарған хәм пропагандалаған.

Қоңырат каласы Хийўа ханлығының саўда хәм мәдений орайларының бири болып, саудагерлер менен букинистлер Хийўа, Бухара, Казан, Стамбул, Кабул, Каир хәм басқа жерлерден китаптар әкелип сатқан. Аяпберген Муўсаев өз дәуиринин саўатлы, алдыңғы қатар адамы болғанлықтан, ол Фирдаусий, Низамий, Науайы, Машраб, Саади, Физулий, Мактымқулы, Молланеспес, Андалип хәм басқа да шайырлардың шығармаларын оқыў мүмкиншилигине ийе еди. Бул уллы ойшылардың творчествосы Аяпберген Муўсаевтың өзиндеги тәбийғый таланттың ояныўына, оның дурыс бағдарға түсип, алға раўажланыўына тәсийир еткен факторлардың бири болды.

„Халықтың саны талантлардың сапасына тәсийир етпейди... Көркем сөздиң уллы усталарын бермеген хешқандай кишкене ел жоқ“². Данышпан жазыўшы Максим Горькийдиң бул пикиринин оғала дурыс екенлиги карақалпак әдебиятының мысалында да тастыйықланады. Туўысқан шығыс халықларының уллы шайырлары карақалпак әдебияты классиклерине устаз ғана болып қалған жоқ, ал Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Аяпберген шайырлардың шығармалары Хорезм оазисинде жасаўшы өзбек, түркмен, казак халықлары әдебиятларының раўажланыўына да тийисли дәрежеде тәсийир етти. Өзбек шайырлары Әжинияздың „Боз атаў“, Бердактың „Хорезм“ поэмаларының тәсийиринде „Хорезм нама“ дәстанын дәретти, деп шамалаўға болады. Карақалпак шайырларының айырым шығармалары өзбек, түркмен бақсылары, казак жыршылары тәрәпинен атқарылды³ хәм олар тек Хорезм ойпатында ғана емес, хәтте Қазақстан далаларына, Бухара, Самарканд этирапларына да тарқалды. Мәселен, атақлы

¹ М. Горький О литературе. Москва, 1961 г. стр. 451—452.

² Қ. Байниязов. Хорезмде ескен дослық самалы. „Совет Карақалпақстаны“ 1967-жыл, 29-август.

өзбек халык шайыры Ислам Назар уғлы Бердактын „Жаксырак“ косығын Каттакорғанда Абдурахман деген шайырдан үйренеди ҳам Бердакка еликлеп термелер шығарады.¹

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин биринши шерегинде классик шайырлардын шығармаларын ҳам халык дәстанларын көширип сататуғын адамлар болған. Бундай катиплер Карақалпақстанның ҳамме жерлеринде дерлик ушырасады. Аяпберген Муўсаев усындай атақлы катиплер менен тиккелей байланыс жасаған ҳам өзине керекли дәстанларды, косықларды көширип алып, репертуарын байытып барған.

Мәселен ол Молланепестин „Беригел“ косығын өз ауылласы Арзы баксыдан көширип алған, ал ол баксы бул шығарманы Ажинияз шайырдан үйренген еди.²

Жуўмаклап айтқанда өзбек, түркмен, тәжик, казак, әзербайжан ҳам басқа да туўысқан халықлардын классик шайырларының шығармалары менен ауыз еки халык творчествосының үлгилери Аяпберген Муўсаевтын шайырлық стилинин қәлиплесиўине тәсир еткен дереклердин бири болды.

Аяпберген Муўсаев XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басларындағы карақалпак шайырлары менен творчестволық байланыс жасады. Сыдық Тоқпан улы, Жаңабай Қаратай улы, Сейпулғәбийит Мәжитовлар менен ушырасып турды. Қазы Мәулик, Қулымбет шайырлардын косықларын, тәрийип, баязларын оқып танысты. „Аяпберген ол ўақыттағы өзи менен заманлас барлық шайырларды билип отырады екен“ (Т. Бекимбетов)³. Бирак биз Аяпберген менен творчестволық байланыс жасаған барлық шайырлардын шығармаларына анализ етпеймиз. Тек онын устазлары ҳам заманласлары болған, Қоңырат районының бурынғы Соркөл ауылынан, қыят-ашамайлы урыўларынан шыққан еки-үш шайыр, қыссахан, баксылар туўралы қыска тоқтап өтемиз.

Аяпберген Муўсаевтын устазларының, заманласларының бири Бегим баксы Көшим улы. Ол ашамайлы

¹ О. Собиров. Ислам шоир Назар уғлы. Тошкент, 1967 йил 11—16 57-бетлер.

² Автордың дала жазулары. 1955 жыл, Бердибек Ешанияз улының сөзи.

³ „Әмударья“ журналы. № 8, 1961-жыл, 94-бет.

урыўының жалаңаяк тийресинен. Дийканшылык пенен аздап шугылланса да, ол өмиринин көпшилигин баксышылыкка сарп еткен ҳам „Гөрүғлы“, „Ашык Хәмира“, „Райхан Араб“, „Гүл-Бүлбил“, Юсуи—Ахмет“, „Юсуп-Зудейха“ ҳам т. б. тағы басқа дәстанларды атқарған және өзінше косықлар да шығарған¹.

Аяпберген бала ўақытларында ҳам жас жигит мәхәлинде Бегим сол елаттын баксысы ҳам кишигирим шайыры сыпатында танылған. Ол қыят-ашамайлы урыўларында өткерилген тойларда дәстанларды атқаратуғын болған. Бегим баксының репертуарға әдеуир бай екенлиги, өзінше косык шығарыўға уқыбының болыўы шайыр болып шығуўды әрман етип жүрген Аяпбергенди өзине тартпай тура алмады. Көркем творчестволық процесстин сырын жаксы тусинетуғын атақлы баксы Тилеўмурат Атамуратов Бегим менен Аяпберген арасындағы катнас туўралы былай билдиреди: „Бул баксы (Бегим—Б. К.) өз жанынан хәркыйлы ўақыяларға арнап, шығармалар дәретип, нама тауып айтыўшы баксы-шайыр болған. Өз дәуиринде көп ғана шығармалар дәреткен ҳам хәзир изертленбей атырған шайырлардын биреуи. Аяпберген Бегимнин жанында болып, шәкирт болып изине ерген. Бегимнен көп үлги алды“².

Зейинли жигит өз устазының шайырлық өнерин тез ўақыттын ишинде өзлестирген. Бегим баксының репертуарындағы көплеген қыссаларды ядлап алған ямаса көширип жазған. Ауыл турмысында ўақыяларға арнап косықлар шығарған. Аяпбергеннин турмысқа өзінше қатнасы, баҳалау ҳам жуўмаклау принципи кемнен қәлиплескен және ол жекке шайырлық ҳаўазына ийе болып, индивидуаль стилин жетилистирген. Ол еликлеу дәуирин тез ўақытта өткерген ҳам оригиналлығы менен айырылатуғын косықлары арқалы тыңлаушылардын дыққатын өзине ериксиз аударып, улыўма халықлық мойынлауға және сүйиўшиликке ийе болған. Сонлықтан халык Бегим усаған баксы-шайырларды тыңлағысы келмей, Аяпбергенге ауысып кеткен. Өйткени Бегимнин „Оразалы“, „Бегим баксы айтса керек“, „Аяпберген шайыр болды“, „Шанияз“, „Жама:

¹ Р—89, № 17166,7—12 бетлер, Р—143, № 37481,35—36-бетлер.

² Р—112, № 3359, 11—12-бетлер.

латдийин“, „Бекбосын“, „Нуреке“ сыяклы шығармалары үстем класс уәкиллерине жарамсақланыў, дәмегөйлик, кисини күнлеў, тураксыз муҳаббатты тәрийп-леў, ұлыўма халықлық мәплерди гөзлемей принциплеринде жазылған. Аяпберген өзиниң устазы Бегим баксының әдебий мийрасындағы бундай унамсыз моментлерди саналы түрде бийкарлады. Бул жағдай Аяпберген Муўсаевты халықтың басым көпшилиги болған дийқанлар массасының мәпин жақлаўшы, жырын жырлаўшы ретинде тәрбиялады және оның халық шайыры дәрежесине өсип шығыўына тийкарғы себеп болды.

Аяпберген Муўсаевтын шайыр болып шығыўына күшли тәсийр жасаған екннши адам—Молла Искендер еди. Ол қыят урыўының қаржаубарас тийресинен хәм Аяпбергенниң ең жақын ағайнлеринин бири. Искендер шама менен 1850-жылларда туўылып, 1918-жылларда қайтыс болған. Тийкарғы кәсиби дийқаншылық, өнерментлик, моллашылық болған. Бирак ол халыққа қыссахан, катип хәм шайыр сыпатында танылған, қыят-ашамайлы урыўлары арасында Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Фирдаўсий, Мақтымқулы, Молланепес, Андалип-лердиң шығармаларын таратқан, бирқанша қысса китапларды оқыған. Құлмурат шайырдың катиби болып, оның көп қосықларын көширип жазған хәм көпшиликке таратқан.

Молла Искендер өзинин билиминин кенлиги, әдебиятты жан-тәни менен сүйип пропагандалаўы, көп қысса китапларды оқыўы хәм көширип жазыўы арқалы Аяпберген шайырға устазлық етти. „Молла Искендер Аяпбергенге тәлим беретугын еди“¹. „Молла Искендер—хошхаўаз адам болған. Ол „Шахнама“, „Саятхан—Хәмира“, „Бәзирген“, „Наўайы“, „Мақтымқулы“... көп қыссаларды оқыған. Аяпберген Искендерден пайдаланған“. (Дәўлетбай Елмуратов. Киров совхозы, Калинин бөлими. № 2 бригада, 62 жаста). Молла Искендерди Аяпбергенниң устазым, деп хұрметлегени өзиниң шығармаларынан да анык көринеди. Шайырдың „Молла Искендерге“ қосығын алайык:

¹ А. Каримов. Дала жазыўлары. (Төренияз Абдуллаевтын сөзи) 1956-жыл.

Онда Аяпберген өзин тынымсызландырған сораўларға Искендерден жуўап алғысы келеди:

Илтимасым будур, молла Искендер,
Ышкы ақли аташты, сенсен Самендер,
Анда болсаң биз пақырға хат жибер,
Деп жалына жаздым шикаста сәлем.

Аяпберген молла Искендерди гүллән ашықлардың жүрегине от(аташ)таслаўшы фантастикалық қус—самендерге теңейди. Демек ол көплеген лироэпикалық дәстанларды оқып, жас жигит-қызларда ашықлық отын тутандырған. Сонлықтан Аяпберген усыны нәзерде тутып, Искендерди „ашықлардың отысаң-Самендерсен“ деп атап отыр.

Молла Искендер өз дәўиринде шайыр сыпатында да танылған. Ол қысса китапларды оқыў хәм көширип жазыў менен шекленбеген, заманласларының турмысынан алып, бирқанша қосықлар жазған. Бирак олар өз уақтында жыйнап алынбағанлықтан, умытылып кеткен. Биз шайырдың заманласларынан тек узинди формасындағы азғана шығармаларын ғана жазып алдық. Солардан бирейи—молла Искендердин „Саўдагердин сыйлығы“ қосығы болып табылады. Бирак бул Аяпбергенниң шығармасы ретинде каралып, оның топамларында дағазаланып келди. Бул еки шайырды жақсы билетуғын аўыллас заманласлары қосықты молла Искендер жазды деп тастыйықлайды: „Саўдагердин сыйлығы“—Аяпбергендики емес. Оны бизлер жас уақтымызда Искендер шығарды“.—деп билдиреди Султамурат Алланазар улы. Султамурат белгили қыссаханлардың бири болып, Искендердин, Аяпбергенниң қосықларын оқыған. Бул ғаррының пикири 1954—1956-жыллардағы әдебий экспедициялардың материалларына сәйкес келеди. Биз бул ғаррыдан қосықтың жана текстин жазып алдық. Молла Искендер бул шығармасында Елмурат байдың сықмарлығын, кисиниң мийнетин баҳаламағанын дурыс сүүретлейди:

Уста ғайрат етти сол күн зор берип,
Керип-созып, жетпесине жеткерип,
Элхасыл, жигитлер, тонды питкерип,
Кийгизип мубарек айтты, яранлар.

Усындай пидакерлик хызметі үшін устаға, молла Искендерге, саудагер Елмурат байдың қандай хызметі хақы бергенін еске түсірейік:

Әуел берди бир шайылық ақ сабын,
Мен айтайын: өзи билсин есабын.
Беглер көрсең кош жигиттин инамын,
Әлдине келтирип қойды, яранлар.

Және барды он ағары пиязы,
Билер Амантайды журттын биразы.
Уста болдыңба деп бұған ыразы,
Бос қуты қоржынға салды яранлар.

Шайыр мийнеткеш халықты пулсыз жумсап жаман үйренген, кисини алдап байыған саудагер байдың хәрекетлерін ұсылай әшкаралайды.

Молла Искендердің гейпара қосықтары хаял-қыздарды адам есабында санамаушы, мұхаббатты бақалай алмаушы типлерге қарсы қаратылған. („Нуреке менен Бағданның айтысы“.) Усының менен қатар ол хәмелдарлардың пукараларға ислеген қыянетлерін, гейпара жағымпаздардың ауыл кәткудаларына жарамсақланған хәрекеттерін түйреп жазады. („Қырықбайдың тәрийпи қылды хайранлық“, „Аталығыу Алланияз“.—деп баслануғын қосықлар). Сондай-ақ молла Искендердің айырым шығармалары адамлардағы жарамсыз әдеттерді әшкаралауға арналған. Шайыр көкнаршы. бәңши, насыбайкеш, шылымкеш ұсаған нәшебент пенен гиябенттерді күтә жек көріп, олардың үстіннен аяусыз күлген („Насыбай тилеткенінди қой“ қосығы).

Демек, молла Искендер байларды, хәмелдарларды, саудагерлерді тартынбай әшкаралаған, турақлы мұхаббаттың тәрептары болған, айырым адамлардағы жарамсыз әдеттердің үстіннен күлген. Солай етип, молла Искендер халыққа пайдалы мәселелерді көтеріп шыққан, ески түрк әдебий тилинің гейпара элементтерін өз қосықтарында шебер қолланған. Бирақ оны қоршаған турмыс кәсипти қайта-қайта өзгертуге, қуынып жүріп қосық жазбауға мәжбүр еткен. Молла Искендерде әдеуір дәрежеде билим хәм уқып болсада, ол белгили шайыр дәрежесине көтериле алмаған. Ал Аяпберген Муұсаев оннан қысса оқыудың ұсылларын, қосық жазу техникасын, шеберликтің сырын үйренген хәм өзлестирген. Ол қыссаханлықты, шайырлықты тийкаргы кәсип ретінде таңлап алып, өмиринің дерлік бар-

лығын көркем шығармаларды оқыуға хәм жазуға сарп еткен. Бұл Аяпберген Муұсаевтың халық шайыры дәрежесине көтерілиуіне себеп болған.

Аяпберген Муұсаевтың шайыр болып шығуына тәсір еткен үшінші адам—XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басларындағы белгили қарақалпақ шайыры Кулмурат Қурбаналы ұлы болды. Ол Қоңырат арысы, Қыят урыуы, тартыулы тийресинен. Баласы Нуржан Кулмуратовтың билдириуі бойынша, шайыр 1845-жылы тууылып, 1926 жылы 81 жасында қайтыс болған. Кулмураттың тийкаргы кәсипи дийқаншылық, орта халлы хожалыққа ийе болған. Араб графикасындағы ески кітаптарды оқыған менен, жүритип хат жаза алмаған. Сонлықтан ол өзинің шығарған қосықтарын молла Искендер, Аяпберген, Низаматдийин, Шамурат, Дәуеке, Жумамурат хәм басқа да сауатлы адамларға жаздыртқан.

Кулмурат қосық шығаруыды жигит уақтында—30 жасларынан соң баслаған. Ол өзинің дәслепки шығармаларын ел бийлеуші хәмелдарларға арнаған. („Шәхәрбай“, „Әзберген“) Бирақ хәмелдарлар, байлар, дин ийелери шайырды күтә қапа егеди, олар көркем сөздің кәдирин бақалай алмағанлықтан, шайыр өзинің қайғы хәсиреттерін мынадай қатарлар арқалы сыртқа шығарады:

Қалған көңул—сынған шийше,
Питпес көңул жарахаты...
Жарахат питсе, дағы бар,
Көңул кириң көз яш жууар,
Көз тийинде аламаты.

Шайыр ел бийлеуші хәмелдарлардан, дәулетли байлардан, дин ийелеринен жақсылық көрмеді. Олар орта дийхан хожалықтарын кем-кемнен қатардан шығарды, жарлыларды мұдамы хәртәреплеме езді. Кулмурат та ұсындай теңсизлик, әдалатсызлық, инсапсызлыққа дуушакер болды. Ол өз күнін өзи көре алатуғын, дийханшылық етип, қысы-жазы тынбайтуғын мийнет адамы еді. Усы жағынан шайыр мийнеткеш халықтың басындағы қыйыншылықтарды сезе алды. Олардың атқа минерлер, байлар, дин ийелери тәрепинен аяусыз эксплуатацияланып атырғанын билди хәм жарлылардың аянышлы турмысына жаны ашыды, әдил

заманның келиуін күседі. Бирақта оны қалай орна-
тыудың жоларын түсінбеді хәм налынушылыққа бе-
рилді. Кулмурат әдеуір дәрежеде шайырлық укыпқа
ийе адам болған. Бирақ ол өзіндегі талантты халық-
тын ийгилигине толық жумсай алмай пәнткумар қалды.
Шайыр творчестволық жолын дәслепп дұрыс баслай ал-
мады. Кейнінен Кулмурат өзінің жиберген кәтелігін
түсінді хәм мийнеткеш халық тәрәпине өтті. Ол дин
ийелерінің ашкөзлігін, еки жүзлілігін әшкаралады.
(„Ал. десе, хош болар көңли молланың“), саулагер-
лердің хийлекерліклерін көрсетип берді („Қалп сау-
дагерден халық бийзар“), рус колонизаторлары менен
жергиликли хәкимлерге болған мийнеткешлер масса-
сының наразылығын сәулелендірді („Он тоғыз“), ел-
дин тынышлығы ушын гүрескен батырларды тәрийпле-
ді („Сейдалы жүз басы“). Кулмурат шайыр мийнет-
кеш халық ушын пайдалы бираз мәселелерди көтер-
гени менен гейпара уақытларда оларды алдыңғы қа-
тар көз қараслар тийкарында шешип бере алмады.
Кулмураттың айырым қосықтары идеялық—көркемлик
дәрежеси бойынша қарақалпақ классик шайырларының
шығармаларындай болып шыға бермеді. Жас талант
ийеси Аяпберген өз устазының творчествосының ең
жақсы жақларын терең өзлестірді. Кулмурат өз шә-
киртинің шайырлық өнерінің артықмашлығын ду-
рыс сезді хәм оның келешегінен үлкен үміт етті.
Сонлықтан ол өзінің гейпара шығармаларын устазы-
нан озып түскен шәкиртіне редакторлау ушын исенип
тапсырды. Мәселен, Кулмураттың „Бектин көк аты“
қосығы Аяпбергеннің қайта іслеуі менен халыққа
таратылды¹.

Шайыршылық үзлексіз, хәр күнги дерлик творчест-
волық мийнетти талап етеді. Ал Кулмурат қосықты
мәусим кууалап шығарды ямаса анда-санда ғана өз
заманына қатнасын билдирді. Бул оның дәуір ағымын
дұрыс қабылланыуына хәм уақыяларды халықлық көз
карастан бақалауына кесент етті. Ал Аяпберген
Муұсаев устазының бул кемшиликлерінен тийисли
жуұмақ шығарды. Ол Кулмураттан шеберликтің сыр-

¹ Р.—22,—35212 16-бет: „Кулмурат шайырдың атты мақтауы, оны
Аяпбергеннің жөнлегени. 1899-жыл“ хәм тағы басқалар.

ларын үйренді хәм өткен дәуір қарақалпақ халық
шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақлардың дәстү-
рі бойынша кетти және жарлы дийханлардың турақлы
жыршысы болып шықты.

Уллы Октябрь социалисттик революциясы жеңип
шыққаннан кейін Аяпберген Муұсаев Коммунисттик
партия менен Совет хұкіметінің алып барған
әдил сиясаты менен әмелий илажларының мийнеткеш-
лер массасының класслық мәплеріне толық жууап
беретуғынына тез арада түсінді. Ол қарақалпақ әде-
биятында бириншилерден болып советтик платформа-
ға өтті. Шайырдың дүньяға көз қарасында, көркем
творчествосында бундай бурылыстың жасалуына Қо-
ңыратта Совет властын орнатыуда хәм беккемлеуде
көзге түскен ғайраткерлер тийисли тәсийр етті. Қара-
қалпақ совет әдебиятының тийкарын салыушылардың
бири—атақлы шайыр хәм драматург Сейпулғабийт Мә-
житов, басшы хызметкерлерден Көптілеу Нурмухаме-
дов, Ораз Ерманов, Кууат Сейтниязов хәм басқалар
Аяпбергенге ғамхорлық жасады хәм оны админис-
тративлик, сиясий-ағартуы іслеріне қатнастырды.

Аяпберген Муұсаев совет власты жылларында бир-
қанша шайырлар, қыссаханлар, қосықшылар, баксы,
жыраулар менен бирге іслести. Әдебий орталық оның
творчестволық жақтан өсип барыуына әдеуір жәрдем
етті. Бул мәселеде Аяпберген менен драматург Әбди-
раман Өтепов, жазыушы Асан Бегимов, шайыр Хо-
жамет Ахметовлар арасындағы творчестволық байла-
ныслар оғада жемисли болды.¹ Бул жазыушылардың
балалық хәм жаслық жыллары Қоңырат районының
Соркөл елатында, Аяпберген шайырдың ауылында өт-
ті. Олар Муұсаевтың жәрдемі арқалы қарақалпақ
ауызекі халық творчествосы хәм классик шайырлар-
дың саркылмас ғәзийнелері менен танысты. Әбдира-
ман Өтепов, Асан Бегимов, Хожамет Ахметовтың дәс-
лепки шығармалары халық шайырының тиккелей тә-
сийрінде жазылды, Аяпберген оларға зәрурлі кеңеслер
беріп турды хәм шеберликтің сырларын үйретті.
Сонлықтан олардың барлығы да Муұсаевты өзиміздің

¹ К. Байниязов. Аяпберген Муұсаевтың әдебий орталығы мәсе-
лесіне, „Әмударья“ журналы, 1967-жыл, №7.

Биринши устазымыз деп есаплады. Мәселен, Асан Бегимов өзінің калай жазушы болып кәлиплескенін еске түсіріп, „мен көркем шығарманы жазудың жолдарын билейтуғын едим. Тек мен оқытуғын мектебим, мени тәрбиялайтуғын жазушы ол дәуірде Аяпберген шайыр болды“¹—деп ашық мойынлайды. Хожамет Ахметов өзінің бір қосығында „Аяпберген уллы шайыр. Шайырлығың халыққа қайыр“ деп жазып, устазына терең құрмет хәм миннетдарлық билдирди.

Аяпберген Муұсаев пенен бул үш жазушының шығармалары арасында көплеген ортақ творчестволық принциптер, стилистик усыллар, ұқсас қатарлар ушырасады. Мәселен, Аяпбергеннің дәслепки хаялы қайтыс болады. Соркөл волостылық партия ячейкасының секретары Өгепов шайырға „қайтадан үйлениң“,—деп кеңес береді. Сонда ол Әбдираманға мынадай жууап қайтарады:

Қатын алсан, хәк керекте, зәк керек,
Қош жигитке дүнья билен бақ керек.
Молла ағана бес-он манат нақ керек,
Буның илажыны қылсан, не болды?

Бул қосық Әбдираман Өгеповта үлкен тәсир қалдырса керек, өйткени ол „Алтынгүл“ деген инсценировкасын Аяпбергеннің усы шығармасына үнлес қылып, еликлеп жазған:

Келиншекке хәк керек те, зәк керек,
Алтын түйме, сырға, әребек, керек.
Жазда батис, жипек орамал керек,
Кийимлерди алып берсең, не болды?²

Аяпберген Муұсаев жас жазушыларға тек эпикайы устаз болып ғана қойған жоқ, ал өз нәубетінде олардан да әдеуир нәрселерди үйренди. Себеби есейген адамларға қарағанда жаслар заманның рухын, турмысқа енип ағырған өзгерислерди, хәрқыйлы жаңалықларды тез қабыллағыш хәм оларға ийкемлескиш келеди. Муұсаев жас әспиримлердің бундай жақсы

кәсипетлерин есапка алды хәм оларға үлкен исеним менен қарады. Ол Әбдираман Өгепов, Асан Бегимов, Хожамет Ахметовлардан хәрқыйлы сиясий китапларды, көркем шығармаларды, оқып бериүди өгинер еди хәм көплеген мәселелер бойынша пикирлер алысатуғын еди.

Жуумақлап айтканда, Аяпберген Муұсаев өзіне заманлас шайыр, бақсы, қыссахан, жыраулардан әдеуир нәрселерди үйренди, тәжирийбе алмасты, керекли болған нускаларды көширип хәм ядлап алды. Бул оның турмысқа көз-қарасын, мәдений билим дәрежесин арттырды. Солай да Аяпберген Муұсаевтың жекке уқыбы, оригиналь таланты оның шайыр болып шығуың белгилеуши тийкаргы фактор болды. Ол заманлас кәсиплеслерине еликлеу менен шекленген жоқ. Керисинше, хәрбір әхмийегли мәселеде Аяпбергеннің өз қатнасы, көз қарасы хәм баҳасы кәлиплести және жетилисип барды. Солай етип, шайыр еликлеу эгапын тез уақыттың ишинде өтти хәм өзінше творчестволық принципти ислеп шықты, жекке хауаз хәм стилин жетилистирди. Бундай уқып хәм оригиналь талант оның әдебий оргалығындағы басқа шайыр, қыссаханлардан бәлент көтерилиуине хәм топтан айырылып шығуына әкелди.

АЯПБЕРГЕН МУҰСАЕВТЫҢ ШАЙЫРЛЫҚ СТИЛИ

Аяпберген Муұсаев ауыр хәм машақатлы турмыс жолын басынан кеширди. Ески мектепте аздап хат жаза алатуғын, оқый алатуғын дәрежеге жеткеннен кейин, ауыл адамлары менен бирликте дийханшылық ислеуге кириседи. Ол қаншелли қара жұмысты ислеген менен қарны қалықпады, турмысы жақсармайды. Сонлықтан Аяпберген бул өнимсиз қара мийнегги таслап кетеди де, қыссаханлық, шайырлық өнерге пүткил өмирин, интасын хәм күш-ғайратын бағышлайды.

Аяпберген Муұсаев өзінше қосық жазуды 15—16 жасларынан баслады. Шайырдың дәслепки шығармалары өзінің хәм жолдасларының турмысынан алынып жазылды. Ол дәслепки уақытларда қарақалпақ әдебияты классиклерине, ауыллас шайырларына көбирек еликледі. Мәселен, Аяпбергеннің „Өгиз“ Бердақтың „Өгизим“, „Ешмурат“ шығармасы менен Бегим бақсы-

¹ А. Бегимов. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1957-жыл, 153-бет.

² Ә. Өгепов. Шығармалары. Нөкис, 1965-жыл, 102-бет.

нын гейбир қосықтары арасында әдеуір уксас мотив-лер бар¹. Бирақ ол әпиұайы еліклеу менен шекленбей-ди. Аяпберген өз устазларынан қосықтың сыртқы формасын қабыл алғаны менен, ұсы таяр форма аркалы жаңа мазмұнды бериуге хәрекет етеди. Сонлықтан дәслепки кәдеминен баслап-ақ өзінше творчестколық ұсыл, шайырлық жол излегени характерли.

Хәрқандай көркем сөз шебери сыяқлы Аяпберген Муұсаев та өзіннің жекке хәуазына аңсатлық пенен ийе бола алмады. Ол әдеуір уақытка шекем елік-леу, үйрениу, излениу процесин бастан кеширди.

„Шәкирг өз устазынан озып түсиуи керек“,—деп талап қояды халық. Бул шайырдан турмыс материа-лына өзінше катнас жасау, бахалау, жуұмаклау хәм сүүретлеу принциплерин ислеи шығыуды, өз стилин кәлиплестириуди талап етеди. Аяпберген өзіннің ори-гиналь, индивидуаль шайырлық келбетин көрсеткен уақытта ғана, көпшилик оны хәқыйқат көркем сөз ұстасы деп мойынлайды.

Аяпберген Муұсаевтың шайырлық күшин танытқан дәслепки қосықтарының бири—„Яранлар“ шығармасы болып табылады. „Аяпбергенге жигирма бес жасына дейин шайырлық келмеди, —деп билдиреди оның за-манласы Палым ғарры...—халық арасына Аяпберген-нин сөзи көп тарамай, аты да шықпады. Себеби, Құлмурат шайырдың сөзи үстем болып Аяпбер-геннің сөзин хәшким елестирмеди... „Яранлар“—Аяпбергеннің ен дәслепки қосығы“²

Бул қосықтың көпшиликтің дыққатын өзине аўда-рыуының сыры неде? С. Ахметов, Г. Есемуратов, «Н. Жапақов, М. Нурмухамедовлардың мақалалары»³ хәм монографияларында⁴ бул сорауға мәлим дәрежеде жууап берилди және бул қосықтың конкрет бир уа-қыяға байланыслы шығарылып, шайыр улыұмаласты-

1. Р—112, № 3559, 11—12-бетлер.

2. Р—89, №37484. 61—64-бетлер.

3. Нурмухамедов М. Есемуратов Г. „Аяпберген Муұсаев“ Мийнетлер. Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институты. Нөкис, 1959 жыл. 27—28-бетлер. Нурмухамедов М. „Аяпберген Муұса улы“ Шығармалары. Нөкис, 1960-жыл, 11-бет.

4. Ахмедов С. Қарақалпақ совет поэзиясы тарийхының очерк-лери, Нөкис, 1961-жыл, 154-бет. Жапақов Н. Аяпберген Муұса-евтың творчествосы. Нөкис, 1964, жыл, 31—33-бетлер.

рыу аркалы жалпы қарақалпақ халқының турмысына тән жағдайларды сүүретленгени көрсетилди.

Аяпберген Муұсаевтың қайсы қосығын оқысақ та, олар белгили бир адамның бастан кеширген уақыяла-рын сәуделендиреди. Олардың барлығы дерлик өзле-ринің хәқыйқат атлары, минез-қулықтары-менен кон-крет көрсетиледи. Усындай қәсийетлери бойынша ша-қырдың сатиралары фельетонлық, мақтау-тәрийплери очерклик характерге ийе. Аяпберген шығармаларының тийкарғы геройлары—өзи жақсы билетугын заманлас-лары болып есапланады. Гейпара жағдайда ол баска биреулердің айтқан мағлыұматлары бойынша да жаз-ған. Бунда ол персонажлардың атларын, образын конкрет адамлардың минези, характерине тийкарланып берген. Усындай өзгешеликлерине байланыслы оның шығармаларының прототиплерин аңсат табыуға бо-лады.

Беглер, тәрийп етсем Қутлымуратты,
Халқы ұштамғалы, хасылы қыятты.
Етекте ел гезип, урарлар лапты,
Тәрийпини баян етсем, яранлар.

Бул куплеттің өзінде ақ тыңлаушы ямаса оқыушы геройдың хәқыйқат аты, жасаған жери, урыуы, тий-реси хәм минез-қулықының баслы бир өзгешеликлери менен танысады. Шайыр буннан кейин Қутлымураттың қылуаларын избе-изли баян етеди. Егер Аяпберген бұрын жазған қосықтарында персонаждың хәрекетле-рин сол турысында өзгертпестен сүүретлеп, натура-листтик ұсыл менен шекленсе, бул қосығында пүт-киллей баскаша творчестволық пиринципти қоллана-ды. Қутлымурат тек әпиұайы бир конкрет адам емес, ол белгили социаллық группаның уәкили. Оның ми-нез-қулықында революцияға шекемги қарақалпақ бай-ларының унамсыз қәсийетлери жәмленген:

Қайшы кулак, минди астына әреби ат,
Қоржында көк чайы, алдында набат.
Жуптысы Саятхан, мисли перийзат,
Әрмансыз дәуранды сүрди, яранлар.

Бул қатарда геройдың социаллық шығысы, тур-мыс аухалы айқын сәуделенген, ол хәш нәрсеге му-

гәж емес. Бирак дүнья-малы оны тойып секиртеди. Кутлымурат Соркөлде бир кыздың хабарын еситеди.

„Ғайратымды көрсин мениң елатым,
Ғош жигитпен, куда берсин мурадым,
Шул кызны алмасам мен хәм бир қатын“,—
Деп хәм өз малыны төкти, яранлар.

Шайыр персонаждың тилин индивидуальластырады. Онын сөзлери арқалы мақтаншак, өр көкирек, озбыр байдың минез-кулқын береді. Кутлымурат малым турғанда кандай ис болса да, қолымнан келеді, деп исенеди. Ол хәзирги Шоманай районының түслик-батысындағы Кесе етектең Қоңырат районының арқа-батыс шетіндеги Соркөлге сапар етеді хәм қыз бенен ушырасады:

Қудайым қыз бенен қылдылар дуушар,
Сөйлесті жигит билен бийшара нашар.
Әлхасыл еккиси болдылар қашар,
Сөзини бир жерде қойды, яранлар.

Сәхәр ўакта келмек болды бир-бири,
Жұртқа мәлим болды нашардың сыры.
„Шул ўакта йетишкіл, өлмесең тири“,—
Дейип ўәделесип қайтты, яранлар.

Биз баста бул қосықтың конкрет адамлар хәм ўақыялар ҳаққында жазылғанын ескерткен едик. Олай болса шайыр кыздың ким екенін не ушын ашық айтпайды? Бул сораўға Аяпберген Муўсаевтың муҳаббат ҳаққындағы көзқарасы, сатиралық шығармаларының идеялық бағдарын есапқа алмай, жууап бериўге болмайды. Кыздың атын, урыўын, тийресин ол күтә жақсы билсе де, оның атын әшқара еткиси келмейди. „Қызды ким айттырмайды, қымызды ким ишпейди?“. Сонлықтан шайыр феодал-байлардың ермегиниң объектиси болған ҳаял-қызларды айыплагысы келмейди, тек „бийшара нашар“ деп оған аянышлы сезимин билдиреди. Шайырдың тийкаргы мақсети көп қатын алыўшыларды әшқаралап, сокқы бериўден ибарат.

Билманам ҳасылы-затыны,
Изҳар (ашқара—Б. К.) етмийин атыны.
Биреўдиң алған қатыны,
Көзине айдек көринди („Дәўим улы“)

Аяпберген көп ҳаял алыўшыларға қарсы гүреседи. Ал олардың сөз салған қызларының, ышқы кеткен гөззалларының намысын қорғап қалады. Сонлықтан ол сатираның отлы жалынын муҳаббаттың қәдириң баҳалай алмайтуғынларға қаратады. Усындай мақсет пенен шайыр „Яранлар“ қосығында Кутлымураттың шермендесин шығарады, Саятханның образын гүресінен етип жасайды, ал Набийра деген соркөлши кызды феодаллық жәмийет тусында жәбирленген, алданғанлардың бири сыпатында „бийшара нашар“ деп атаў менен шекленеди.

Аяпберген Муўсаев қысса репертуарлары хәм өзиниң гүллән творчествосы менен адамлар арасындағы турақлы муҳаббатты пропагандалады. Шайыр идеялық мақсетин иске асырыў ушын турмыс фактларын излестирди. Кутлымурат жалатайдың жуўаслаў ҳаялы Саятханды жаратпай, оның үстине басқа биреўди алыў ушын соркөлши қыят, жалтыршы Тәжи дегенин қызы Набийраны айттырыўы хәм оны ала алмаўы Аяпберген ушын бәне болды. Шайыр бул ўақыяға социаллық мәни берди хәм турмыс материалларын өзиниң ўазыйпасына муўапық пайдаланды, ямаса конкрет болған ўақыяларға шайырлық көркем ойын қосып поэтикалық жуўмақ шығарды. Биз усы ўақытқа шекем айттып келген Кутлымураттың ҳәрекетлерин сол турысында баянлады, ал Аяпберген буннан кейин ўақыяны пүткиллей басқаша кўрады, турмыста болған фактларды ол керисинше сәўлелендиреди: „Набийра Кутлымуратқа ўәде берген. Бирак, түнде әкеси жибермей қалған“. (Әлжан Хожамет улы. Киров совхозы, Калинин бөлими, №2 бригада, 81 жаста). Тәжи қызларына Қалын малды көп сорағанлықтан, оларды алыўға Хешкимниң қудирети жетпейди. Әлбетте Кутлымураттың буннан хабары бар. Бирак ол қанша мақтанған менен қалың малды төлеп, қыз алғысы да келмейди. Набийра отырыңқырап қалғанлықтан, ҳаял үсти болса да, илажсыздан оған турмысқа шыққысы келген. Бирак дүньяқумар әкеси бул сапары да қызының жолын байлап қояды. Қыз сонында Кутлымуратқа емес, басқа биреу менен қашып кетиўге мәжбүр болған. Ал ҳақыйқатында түни менен Кутлымуратты қыз күтип турған емес, ал жигит Набийраны азанға шекем ўәдели жерде күтип турған. Ол келмегеннен кейин,

Кутлымурат соркөлшилерден уялғанынан елине қайтып кетиуге мәжбүр болған.

Аяпберген Муўсаев Кутлымурат үйіне келген уақыттағы Саятханның қарсылығын да өзі ядынан қосқан. „Саятханның Кутлымуратқа бақырғаны, урғаны, жылатқаны бийкар“. (Шамурат Нурабылла улы, Свердлов совхозы, Свердлов атындағы бөлімі, № 3 бригада, 70 жаста). Бул пикирді шайырдың замандаларының барлығы дерлік тастыйықлайды. Кутлымуратты ауылдаслары, жалатай, Саятқанды „сүмер“ деген лақап пенен атаған. „Халық айтса, қалып айтпайды“. Лақапта да адам минезінің белгиі бір тәрәпи сәуленеді. Буған қосымша Саятханның өз мұхаббатын қорғауға ерік күші жетіспегенін дәлілдейтуғын турмыс фактлары да бар: Кутлымурат соңынан оның үстіне Улбоған деген хаялды алған.

Тутып жағасынан катын сөзледі,
Шаппат пенен „Минә, саған қыз!“—деді.
„Хәлинди бил, қыздан үміт үзі!“—деді,
„Хош болғай!“—деп қулық қылды, яранлар.

Сөгин сөйлеп, шаппат урды Саятхан,
Ғош жигиттің иси питті таяқтан.
„Бул бәлеге ушырадым қаяқтан?“—
Дейіп, зар йығлайып турды, яранлар.

„Қыз аламысан енді менің үстиме?
Карамайсан өзің бәлент-пәстинне.
Нетсем болар сениң қылған қастына?“—
Дейіп, аны жерге урды, яранлар.

Бұлардың хәммеси Саятханның қолынан келетугын ерлік ис емес, шайырдың көркем ойы тәрәпинен жасалған идеаль қаҳарманның өз мұхаббатын қорғап қалуы үшін көрсеткен қарсылығы. Бірақ усы уақытқа шекем дағазаланған илимий мийнетлердің хәммесінде де шығарманың мазмұны айтылып, турмыс материалы менен шайырдың көркем ойы арасындағы шекара ашық көрсетілмеді. Бул „Яранлар“ қосығының идеялық көркемдік қасиетлерін кітап оқыушыларының дұрыс түсінуіне имканият бермеді. Саятхан өз үстіне хаял алыуға ишнен наразы болуы мүмкін, бірақ ол Кутлымуратты қорқытып, айтқанынан шығармай қойғаны конкрет турмыс фактларына сәйкес келмей-

ді. Хәқыйқатында Саятхан Кутлымуратты емес, кесирсинше, Кутлымурат Саятханды жүндей қылып сабайтуғын болған. Ол ақырет, азаптан қутылуы үшін ериниң өз үстіне басқа биреуді алыуына ырзалық берген. Саятханның бул хәрекеті Аяпбергенді қанағатландырмады. Шайыр оның характеріндегі жетістігін белгилі басқа хаяллардан ізлеп тапты хәм кекке басының азатлығы, мұхаббаты үшін гүресіуіні басқа бир типті, Кутлымураттың хаялына ұқсастаған бөтен бир батыр Саятханның характерін жасап шықты.

Бул туұралы жазушы Лев Толстойдың мынадай бағалы пикирлері бар: „Егерде қандай болмасын бир адамды тиккелей натурадан көширіп жазсан, онда бул пүткиллей типтік болып шықпайды...қандай да болмасын бир адамның баслы характерлі қасиеттерін алыу керек хәм оны өзін бақлаған басқа адамлардың характерлі қасиеттері менен толықтыруы керек...Сонда ғана бул типтік болады. Белгилі бир типті жасау үшін биргелкилі көп адамларды бақлау керек“¹.

Аяпберген Муўсаев образ дәретиудің бул сырын йқын түсинді. Шайыр ХХ-әсирдің басындағы қарапалпақ хаял-қызларының ең жақсы қасиеттерін Саятхан образында беріуіне хәрекет етті. Ол мыңлаған хаял-қызлардың турақлы мұхаббат үшін гүрескенін, хәтте құрбан болғанын да жақсы билетугын еді. Сонлықан хәқыйқатында конкрет Саятханның күйеуі Кутлымуратты сабағаны, сөккени, жорасы Құрбан арашаға үсіп, екеуіне тәуелле етип қойдырғаны, жигиттің аялынан қорқып, жолға шығып турған қызды алмай еткени, қайтып оның үстіне қыз алмауға ант бергені-бийкар бола қойсын, бәрибир, бул шайырдың турмыс хәқыйқатлығын бурмылаганы болып есапланбайы. Себебі, жазушы гез келген турмыс фактларын үүретлей бермейді. Художник реаль хәқыйқатлықан өзіннің эстетикалық идеалына сәйкес келетугын, индивидуаль талғамына жууап беретугын нәрселерді ғана таңлап қабылдайды, оларды белгилі бир жәмий-лік топардың көзқараслары тийкарында бақалайды

¹ Лев. Толстой. Об искусстве и литературе, том 1. Москва. 58, стр. 237.

хәм өз класының түсиниуине қолайлы формада сүүрлейди. Аяпбергенниң „Яранлар“ қосығында жасалған Саятханның образы аркалы шайырдың ауылласла мийнеткешлер массасының мәплерин көрди, бай-одаллык көзқарасларға соққы бериўши ҳаял-қызлардың типин таныды.

Қарақалпақ фольклоры, классик шайырлардың әжайып традицияларын садықлық пенен даўам етиўи Аяпберген Муўсаев өзиниң мактаў тәрийиплериниң ҳаял-қызлардың гөззаллығын көкке көтерип жырлағандары менен де сөй-өз теңине қосылғанларды қутлықлады, ал арыўларды тек уақытша тән ҳәзлигиниң, айшыў-әгиретидең предметидең қарап, бузықлық пенен шуғылланайтылған сөз болса,—деп қабылласақ, Аяпбергенниң жүргенлерге ол барлық адамгершилик хәм шайырлар күүши менен қарсы шықты. Оларды әшкаралаў автесанқа алмаған боламыз. Себеби, көркем шығармадың тийкарығы идеялық—көркемлик ўазыйпасы болды.

Беглер, тәрийип етсем молла Кемалды,
Кеўлинде хәртүрли қыялы бардур,
Қасы кәлем киби, жүзи ҳилалы,
Айша, Патма деген нигары бардур.

Аяпберген „Кемал“ қосығының дәслепки куплеттеринде-ақ китап оқыўшыларын еки түрли тип пер-таныстырады хәм онда геройларға автордың еки тип-ли қатнасы сезиледи. Шайыр персонаждың социал-шығысын баянлайды және оның бузақы екенин көрсетип өтеди. Себеби, „Қыял“ сөзи келбетликлер, сә-лықлар, алмасықлар менен қатар қолланғанда көби-се унамсыз мәнини аңлатады. Сонлықтан оқыўшы „Кемалдың кеўлинде хәртүрли қыялы бар“ деген та-тарлардың өзінде-ақ оның тураксыз адам екенасын сезеди. Қасын қәлемге, жүзин жаңа туўған айға тең-және „нигар“ деп атаў—унамлы қәсийеттеги хәқәмелдарлар, байлар. Олар Кемалға марапатын береді қызларға миясар көркемлеў қураллары. Кемалдың гөззал хәм ақыллы еки өмирлик жолдаслары бар. Бү-ақ зәхәрдің азы да, көби де бир. Бир жолдан шы-үйренген бузақының тағы да надурис жолға түс-қыйын емес:

Мешит салар бина қылып гүз болса,
Жәнжел салар игири айтылған сөз болса,
„Ери өлип, қайтып келген қыз болса,
Алып келсем“,—деген қыялы бардур.

Көркем шығарма ажыратылмас бир пүтинликке ийе. Шайыр өз пикирин кем-кемнен раўажландырып барады. Егер ол дәслепки куплетинде персонаждың социаллық шығысы, семьялық жағдайы, минез-кулқы менен аздап таныстырса, соңғы куплеттерде бузақының қылўаларын конкретлестире береді. Кемалдың хәре-кетлери, сөзлери аркалы да унамсыз адамның харақ-терин жасалады. Шайыр автор сөзи менен персонаждың сөзиниң теңдей идеялық—көркемлик ўазыйпа жүклейди, автордың өзи сатиралық геройдың тили менен де сөй-лейди. Сонлықтан „игириге“, „надурис сөз мәнисинде“ деп түсиник берип, Кемал „жәнжел салар надурис бул уғымға жүклеген идеялық—көркемлик ўазыйпасын анаў ямаса мынаў сөзди, сөз дизбеклерин хәриппе-хәрип аударыўға болмайды, олардың мәниси шығарма-ның көркемлик тийкары менен тутасып жатады. Бул жердеги „игири“—„надурис“, „дүзиў емес“—унамсыз геройдың сөзи. Молла дурыс нәрсени надурис, деп, надурис нәрсени дурыс, деп халықты алдайды. Шайыр Кемалдың өтирик сөйлейтуғын оның жарамсыз қылўа-лары аркалы ашық көрсетеди.

Дуўры мийман келсе, қайнап йошады.
Кеўли кетер сулыў Зийба нашары,
Кәлем қаш, қыпша бел, он бес жасары,
Алып қушсам деген қыялы бардур.

„Бай—байға, сай—сайға қуяды“. Молла менен қат-насып, оның үйине туўры келип, мийман болатуғын-татар, әлбетте, өз класының адамлары—дин ийелери, байлар. Олар Кемалға марапатын береді хәм куўатлайды, ақ көкирегін ашып, ҳадал дузын бұсыныўшы Айша, Патмаларға қыянат етеди. Молла хәддинен асады, хәтте нәўше қызларға да ауыз сала-ды. Шайыр хәрбир куплетинде „қыял“ сөзин тәкирар-лаў арқалы, Кемалдың бир шешимде турмайтуғын ышқыпаз, бузақы адам екенин бирнеше мәртебе тас-тықлап өтеди. Молла өзиниң иплас қыялының иске-асыўы ушын қолайлы пайытты излейди:

Ери өлип, қелген екен бір жанан.
Сөзі қасла жетпесе де ол ауан,
Оған айтқан сөзі таусылмас мұдам,
Түнде айтқан пінхан сөзлери бардур.

Бұл жерде шайыр Камалдың ақылсызлығын, мыс-
жынлығын, хийлекерлігін сүүретлейді. Автордың
симпатиясы қыз тәрәпинде. Оны мақтанышлы түрде
„жанан“ деп атаса, молланы жеркенишли түрде „ауан“
дейді. Персонаждың минез-құлқы көкірегіннің қара-
ғылығына байланыстырылады. Ол ашық хәрекет ет-
пейді.

Тастай түнекте жасырын сөйлескенді жақсы көр-
еді. Қара нийетін иске асырыу үшін өзіндей бузақы-
лар менен бас қосады, оған ишкі сырын айтады. Мин-
молла Камалдың молла Аманқұлды ізлеп тауып алған
дағы өтиниши хәм ауыз бастырық үшін берген п-
расы:

„Рәхим еткіл, көзден аққан яшым“,—деп,
„От қылың, суу қылың дигири—дашын“,—деп
„Хуп-суп“,—дейип, айналдырың башын“,—деп,
Бес-он манат берген пуллары бардур.

Шығарманың стили автордың алға қойған мақсе-
менен белгіленеді. Аяпберген дин ийесинің хара-
терін беріу үшін олардың сөйлеу тилинен орын-
пайдаланады. Молланың күнде айтып калған үйре-
шикли сөзлери оның образын жасау үшін хызм-
етеді. Автор әпиуайы халықтың сөйлеу тилинде
сөзлерди де диншилердин лексикасына мууапық фо-
рмада („сөзлайып“—сөйлеп“, „гөзлайып“—„гөзлеп“, „п-
лейип“—„излеп“ тағы басқалар) қолланады. Бұл арқа-
да олардың мийнеткеш халыққа жат адамлар, ескили-
тин тәрәптарлары екенін көрсетеді. Диншиллер қа-
шелли хийлекерлик илемесин, қызыл тилин жал-
масын, бәрибир халық олардың хақыкат келбет-
таныйды хәм тийисли соққы береді. Усының нәти-
жесинде Қамалдың жүзгөйлиги әшқара болады:

Сонда да ол пери кулак аспаған,
Әуели не десе кейин саспаған,
Әлхасыл сөзлери алға баспаған,
Жалбарып жүз тутқан шәртлери бардур.

Егер „Яранлар“ шығармасында шайырдың көркем
ойы әдеуір әхмийетли орынды ийелесе, Аяпберген-
нин „Кемал“ қосығы турмыс фактларын тийкарынан
сол турысында беріуі менен характерленеді. Автор
геройлардың характерлерине қарап хәртүрли әдебий
усыллардан пайдаланады. Кемалда хақыкат болған
адам, қыят тартыулы Әбий улы, молла, қыссахан,
Аяпбергеннің жақын жорасы. Оның бузакылық ислери
шайырға унамайды. Сонлықтан ол Кемалды аяусыз
әшқаралайды хәм молланың хәртүрли надурис қыл-
дарын және қыялларын конкрет турмыс фактлары ме-
нен көрсетеді, дин ийелерине тән унамсыз типти жа-
сайды. Унамлы геройлар бұл қосықта улыума планда
бериледи. Аяпберген аз ғана сөзлер арқалы Кемал-
дың хаяллары Айша, Патмалардың гөззаллығын атап
көрсетеді. Ал ери өлип бахытсызлыққа ушыраған
келиншектің атын жария етпейді. Шайыр „Яранлар“
қосығында айтылған мақсетке мууапық бұл жерде де
саналы қатнас жасаған. „Кемал“ шығармасындағы
қыздың да адамгершиликли, ақыллы, гөззал екенін
байқау қийын емес. Бирак автордың тийкаргы мақсети
бузақы моллаға соққы беріуден ибарат болған хәм
Кемалдың хәрекетлерин сүүретлеу қосықта биринши
планға қойылып кеткен.

Аяпберген „Ышқыпаз“ сатирасында да көп хаял
алыушыларды әшқаралайды. Қыят, аббас Өтепберген-
нің үш қатыны бола турса да, жетим-жесирлердин
үстинен бассынып жүргенине шайырдың ызасы келе-
ді. Ол да Кутлымурат, Кемал типиндеги бузақы адам,
өтирикши. Хаялларына орынсыз азап береді, жауыз-
лық қатнас жасайды:

Сен пінхан сырынды елден яшырдың,
Ах урып, фиғаның көктен ашырдың,
Урып-сөгіп, Өтебийкени қашырдың,
Өзің барып алып келдин, ышқыпаз.

Әуел қой дегеннің тилин алмадың,
Бийгүна қамшы урып, исная жамадың,
Гүлхан бийшараны қосып сабадың,
Оның көз яшына қалдың, ышқыпаз.

Шайыр буны хақыкат адамгершилиқ қатнас деп
есаппаламайды. Өтепбергеннің орынсыз хәрекетлери
үстинен күледі, Гүлханның наразылығын нызамлы ис

леп қарайды. Бірақ Аяпбергеннің жекке шайырлы сталинде шеклениушілік бар: Ол көп хаял алыуына қарсы күрескен менен, оны пүткіллей сапластыруына шақырмайды.

Аяпберген Муұсаевтің творчествосының көпшілігін тарийп ийелеп, бұл жанрда да ол тийісін үлесті. Шайыр революцияға шекемгі қосықтарында тийкарынан ақыллы, гөззал қызларды мақтады. Автор қарақалпақ ауызеки халық творчествосының, классикалық шайырлардың унамлы дәстүрлерін дауам етти халыққа алға рауажландырды. Сулыұларды Ләйли, Зулейкаға гөззал хәм дилуарларды Шәсенемге, сақыйларды Хадиямға, ал олардың аналарын Аға-Юнус периге салыстырды. Халық накыл—мақалаларын, традициялық көркемлеу құралларын кең түрде ислетти. Бұлар Аяпберген тәрийплерінің идеялық-көркемдік тийкары менен тығыз байланысып, мақтау жанрының органикалық бирикпеси болып кетти. Тәрийплерінде де шайыр сатиралық шығармаларындағы гейпара моментлер дауам етти хәм алға рауажландырды-деуге болады. Автор сатиралық қосықтарында ақыллы, сулы хаял-қызлардың ең жақсы қасиеттерін бир-еки штыр-их пенен көрсетип, олардың келбетінің қысқа эскизі менен таныстырса, тәрийплерінде кең түрде сәулетлендірілген толық портретін ұсынды:

Сенің тәрийпинди хатқа язмалы.
Айтқан сөзің шекер-палдан мазалы,
Шахның қызы-шахзададан ибалы,
Гүл жүзлерің махитабана келди.

Гүл жүзін көрмеге күршыйды ануар,
Караңғы кешени әйлер мунаууар,
Зарабшан шашларын, кирпичин канжар,
Кыйылған қасларын камана келди.

Сүмбил шашың гәрданына шоласар,
Тилла хәйкел ақ көксине жарасар.
Кийген тоның патшайыдан шын хасыл,
Көргенлер ақылы хайрана келди.

Шайыр қыздың жүзін караңғы түнди жақтыртып, шы әнуарға, шашларын алтынға, кирпичтерін өткіз қанжарға, қасларын оқ жайға теңейди. Бұл бұрынғы мәлім традициялық тропалар, халыққа түсінікті

көркемлеу құраллары. Өйткені „Махитабан“—„толған ай“, „әнұар“—„ең нурлы“, „жүдә рәушан“ „мунаууар“—„рәушан“, „Жакты“, „Зарабшан“—„алтын жалатқан“, „Жарқыратыушы“, „каман“,—„оқжай“, „гәрдан“,—„мойын“ хәм тағы басқалар қарақалпақтың түпкіліклі өз сөзлери болмаса да, түркмен, өзбек, қарақалпақ классикалық шайырларының мухаббат лирикаларында, лиро-эпикалық дәстанларда жиіи ұшырасар еді. Сонлықтан Аяпберген араб, парс, өзбек, түркмен тиллеріндегі заманласларына таныс сөзлерден орынлы пайдаланды хәм өзінің поэтикалық лексикасын байытып барды. Ұсының менен бирге ол халқымыздың сөйлеу тилинен де шебер пайдаланған. „Кийген тоны патшайыдан шын хасыл“—Аяпберген жасаған заманның ең характерли сөзлери. Себеби, „тон“ тек „постын“ дегенди ғана аңлатпаған, улыума „кийим“ деген мәніни билдирген. Сонлықтан халық „Айт атлыники, той тонлыники“—дейди. Тойдың бәхәрде, жазда да болатуғыны мәлім. Тонды тек қыст а кийеди. Ал хаял-қызларға тон кийиу дәстүр де емес. Аяпберген тон сөзінің ауыспалы мәнісінен орынлы пайдаланған.

„Келди“ қосығына да шайырдың заманласларының дүнья таныу өзгешеліктери, турмыс хәм мухаббат хакқындағы көз караслары синген. Бұлардың гейпаралары бизін дәуиримиз ұшын үйлесимсиз және сын көзбенен карап қабыллауды талап етеди, бірақ олар революцияға шекемгі халқымыздың турмысын билиуде, тураклы мухаббатты тәрбиялауда тийісін роль атқарады. Мәселен:

Он бесте қыз болып, келдин камала,
Көргенлер ах шегип, қылдылар нала,
Бирнешедер ашық болып гайбана,
Лайли-Мәжнүн киби қыяла келди.

Бұл қосықта ески түркий әдебий тилинің поэтикалық лексикасын кеңнен қолланыу менен бирге, оның грамматикалық формаларын да пайдаланған. Барыс сеплеуінде турған „кемалға“, „қыялға“ сөзлерінде „ғ“ сесі қалдырылып, „камала“ „қыяла“ түрінде берілген. Бундай форма хәзирги түркмен әдебий тилинде де бар, ал бизде тек революцияға шекемгі айырым сауатлы шайырлардың шығармаларында ғана ұшырасады.

Тәрийп қосықларына тән көркемлік өзгешеліктердің бири мынадан ибарат; автор унамлы геройлар асыра мақтайды, ал унамсыз персонаждарды қасийет кеміслеу мақлукатларға салыстырады. Бұлбил хәм гүл шығыс поэзиясында жайнаған жаслықтың, татты мухаббаттың символы. Аяпберген бұл көркемлеу кураларын сулыу кызға, ал оның өмирлик жолдасын алғы сунқарға, ол кызға ашық болып жүрген басқа жигиттерди қара ғарғаға, жапалаққа теңейди. Шайыр усындай қарама-қарсы стилистлик приемлар аркалы шығарманың хәрқыйлы қатнасушыларына өзиниң симпатиясын хәм антипатиясын билдиреди:

Сен хәм бұлбил едің гүл шақасында,
Ол бир заған еди көл яқасында,
Жапалақ аң тутпас сунқар қасында
Бул бир сөз бул жерде тымсала келди...

Хәрким өз дәуиринде Ғарип-Шахсанем,
Өтті бул дүньядан Ғарип-жан билен,
Хәрким тенин тапып, ойнайып күлен,
Гүл билен Бұлбилдек жаулана келди.

Бул еки строфаны салыстырсак, Гүл хәм Бұлбил сөзи еки түрли мәниде берилгенин көремиз: дәстлеп куплетте Гүл—Бұлбил қус, өсимлик аты, символикалық көркемлеу куралы болса, соңғы катарда туура мәнисинде—түркмен классик шайыры Шабандени „Гүл-Бұлбил“ дәстанының баслы қахарманлары екенін билемиз. Демек, шайыр бир сөздин өзін хәрқыйлы мақсетте пайдаланған хәм оған хәртүрли идеялық-көркемлик ұазыйпаны атқарта алған. Ол түпкиликте өз сөзлеримизди-де ески түркий әдебий тилине жақындастырылып пайдаланған: „яка“, — „жаға“, „билен“ — „бенен“, „тапып“ — „тауып“, „ойнайып“, — „ойнап“, „күлен“ — „күлген“, билмен — „билмеймен“, „ерур“ — „еди“, „жапырағындек“ — „жапырағындай“, себебин дин“ себебинен хәм тағы басқалар.

Октябрь революциясына шекем хаял-қызлар жәмийетлик турмыс мәселелерине актив араласа алмаған. Олардың тийкарғы ұазыйпасы ярға садық болу, ата-енелерипе, катар-курбыларына қошхызмет етиу, жасы үлкенлерди хұрметлеу, заманласлары менен әлпайым қатнас жасау, ақ көкирегін ашып, барын бері

мийманды күтиу сыяқлылардан ибарат болған. Жаксы хаял-қызлардың атлары да ол уақытларда усыларға байланыссы шыққан. Аяпберген Муұсаев Оразгүлдин сакыйлығын былайынша тәрийплейди:

Хаұазын еситип ғайры елаттан,
Қазак, қарақалпақ, гүлдән Қоныраттан,
Аржак-бержак, ашамайлы-қыяттан,
Сизди көрмек ушын миймана келди.

Байланар есикте мийманың аты,
Гүл жүзин көрмеге кеуілдин шады.
Пәрен орамал үстинде қанты-набаты,
Шыны-шәйнек, кесе-пияла келди.

Хәзир мийманыңның хәр не кереги,
Та келип, кеткенше ишпек-жемеги,
Ат оты, ат жеми хәм ақ темеки.
Қарнайы ярым гез қалына келди.

Тәрийп қосықларының стилине тән өзгешеліктердің бири мынада: шайыр мактап атырған геройларын бурын атакқа шыққан адамлар менен салыстырады хәм өзиниң унамлы қахарманларын олардан да жоқары қояды. Бундай қасийет Аяпберген Муұсаевтың тәрийп-лерине де тийисли. Мәселен, ол Сыйкым қызы Оразгүлди ярымпатша деп аталған Разия менен былайынша салыстырады:

Қалди бойы, қулқы менен саз болып,
Жаксылардың ауызындағы сөз болып,
Дошның қызы Разия қыз болып,
Сизлерден көп бурын дүньяға келди...

Сен андың тамизкар әдеп—хаядан,
Тиллерің шийриндур бұлбилгоядан,
Жүз әсе зияда Разиядан,
Бәлки сакыйлығың зияда келди.

Бул катарларда бүгинги китап оқыушылар жәмийетшилигине „тамизкар“, „хая“ сөзлери ғана тусиниксиз болуы мүмкин. Шайыр буларды ески түрки әдебий тилинен өзлестирген: „тамиз“ — „ақыл“, „ой“, „сезиу“, „қыял“ ұғымында болып, „кар“ суффиксиниң қосылуы менен „ақыллы“, „ойлы“, „зийрек“ мәнилерін аңлатқан, ал „хая“ — „уят“, „ар“, „намыс“ мәнисинде болып, „бийхая“ формасы („уятсыз“, „әдепсиз“) халқымыздың сөйлеу тилинде усы күнге шекем сақланып киятыр.

Демек, Аяпберген Оразгүлди ақыл, билим, әдеп-иқрам, ар-намыс, сақыйлық жақларынан атаклы қыз Разиядан жүз есе жоқары қойып, асыра мақтап жибереді. Бул тәрийп жанрының өзіне тән шәртлі көркемлеу кураллары. Өйткени „анау ямаса мынау жанрдың көбірек характерли көркемлеу кураллары турмыслық мазмун, бул жанрдың тәсийр етиу усыллары хәм уазыйпалары менен белгиленеди“.¹

Аяпберген „Келди“ қосығында хаял-қызларды тек семьялық қатнаста ғана алып сүүретлеген. Олардың гөззаллығын, ақыллылығын, адамгершиликли екенін тәрийплеудің өзи ақ хаял-қызларға бай-феодалларша көзқарасларға белгили дәрежеде соққы берер еди хәм олардың ең жақсы тәреплерин мақтаныш етер еди. Аяпберген Муўсаевтың жекке шайырлық стилине тән өзгешелик бул жанрда да айқын сезиледи: Оның прототиплери хакыйкат турмыста болған адамлар. Автор геройняның портретин тиккелей натурадан көширеді хәм сол дәуір қызларының характерли қасийетлерин сәулелендириуге хәрекет егеди. Сонлықтан „Яңлыды“ шығармасының геройнясы Кудиярдың қызы Айжамал, „Бир гөззал“ қосығының бас қахарманы Ырза көкшиниң қызы Гүлхәсен, „Мийирхан“—тәрийипиниң прототипи Нурай бағманның қызы Мийирхан, „Максымжан қыз“—Атағұланың қызы Зуйнепгүл, „Келин“—Нурымбет қызы Улжан—аққыз, „Мәстана“—Жамалдың қызы Мәсханлар хәм тағы басқалар. Аяпберген шайырдың заманында, қыят-ашамайлы елатларында атаклы, гөззал хәм ақыллы қызлардан есапланған. Жоқарыдағы тәриптер белгили бир урыу ямаса топар жигитлердің өтинишлери бойынша шығарылған. Олар қыз-келиншеклердің түр-түсин, сынбатын, минез-кулқын, қарым-қатнасын, жақсы қасийетлерин айтып берген. Шайыр гез келген қызларды мақтауды унатпаған. Көбинесе өзи жақсы билетуғын ямаса исенимли фактларға ийе болған уақытларда ғана тәрийиплейтуғын болған. Усы қатарлардың авторы Сыйқым қызы Оразгүл, Нурымбет қызы Улжан, Жамал қызы Мәсханлар хәм тағы басқалар менен ушырасты хәм сөйлести. Дәслепки

¹ Б. А. Леонов. Вопросы стиля и жанра в лирике. Изд. М. Г. У. 1964 г. стр. 26.

екеуін Шоманай районының Киров атындағы №3 орта мектептин директоры Узақбай Әжбенев сүүретке түсирди.

Нурымбет қызы Улжанның—аққыздың сүүрети „Келин“ қосығы жазылғаннан ярым әсирге шамалас дәуірден кейін түсирлиди. Бул уақыт ишинде героиня әлбетте шығармада тәрийпленген сын-сымбаттың көпшилик бөлеклерин жоғалтып алды. Хәзир ол жетпистен асты. Шығарманың характерли жағы мынада: Аяпберген өзиниң устазы Бердақ Ғарғабай улының әжайып дәстүрин творчестволық түрде рауажландырды. Бердақ „Келин“ шығармасында ақыллы хәм гөззал келиншектің келбетин сүүретледи хәм оның есикке түскеннен кейінги аянышлы турмысын баянлап, оған өзиниң дослық кеңесин береді. Аяпберген „Келин“ қосығында Улжанның сулыұлығын, адамгершилик белгилерин сүйсине жырлайды. Бирақ Бердақ усап келиншектің жат жерлерде зарланып жүргенин көрсетпейди. Керисинше, оның турмысын шайыр мақтаныш пенен тилге алады. Гейпара шайырлар гөззаллықты тек жас қызларда ғана көрип, хаялларға жек көриушилик пенен қатнас жасағаны мәлим. Мәселен, Аяпберген шайырдың устазларының бири—Бегим бақсы өзиниң айырым қосықларында:

„Бегим бақсы айтса керек,
Қазанында кайнап бөрек,
Қырмыздай қыз отырса,
Қатып ширкин неге керек?“

деп жазған. Ол хаяллардың өзлерине тән артық-машлықларын сезе алмайды. Бундай шайырлардың сорауына мийнеткеш халық „Қыз күнинде жақсы қыз жаман қатын қайдан шықты?“—деген қатарлар арқинжууап кайтарады. Аяпберген Муўсаев қараетеди. ауыз еки әдебиятының, классик шайырлардың клерине сы көзқарасларын қабыл егти хәм „Келин“ мен ислете героинясын анау ямаса мынау қызлардың сулыұлығы, жоқары қойып тәрийпледи:

„...арылатуғын қызлар
Хасылы инсан, өзін көрсен длерин, әсиресе, жас-Шасми жадиу киби, ғамзас алған. Гейпара жағдай-Әдебий-иқрамы мың қыз арчестволық принциплерин Хүрлерге бәс етер се мкиншилигине ийе болмаған.

Жилуа кылар зимистанын яз етип,
Мулаккат, мурауат айлер саз етип,
Ак сункардай кыя бакып, наз етип,
Мунасиб эзине бастан аягы.

Бул жерде де шайыр традициялык тенеулерден орынлы пайдаланады. Келиннин хасылын адам деп есапласа да, эзин пери, хурлерге тенеиди. Себеби, Аяпберген Муусаевтын косыкты жазган дэуиринде пери, хур адамзаттан да жокары кэсийетке ийе болады, деп түсинилген. Шайыр келиншектин көзлерин, сыйкырлы жэдиуге, назлы көзкарасларын жан алгыш жаллатка мегзеткен. Бул көркемлеу кураллары аркалы автор бир караудан-ак жигитлердин еркин бийлеп алып, дыккатын эзине бэнт ететуугын гөззалдын келбетин жасаган. Онын жилуа-назы кысты жазга айландырады. Ауыз еки халык творчествосында кыс кэхэрли катал турмыстын, жаз жайнаган бахытлы заманнын символы. Шайыр бул символикалык приемларды келиншектин жалынлы мухаббатын сэуледендириуушын колланып атыр. Сондай-ак онын адамгершиликти, сыйласыккы, акыл-сынбаты келискен перийзат экенин традициялык тропалар менен шебер сүүретлеп береди:

Аш белине түсер зулпынын тары,
Гүл йузлери ол хэмийше бахары,
Хэзирети Юсуптын суйикли аягы,
Зулейкага мегзен...

Аяпберген

43

Аяпберген Муусаевтын косыкты жазган дэуиринде пери, хур адамзаттан да жокары кэсийетке ийе болады, деп түсинилген. Шайыр келиншектин көзлерин, сыйкырлы жэдиуге, назлы көзкарасларын жан алгыш жаллатка мегзеткен. Бул көркемлеу кураллары аркалы автор бир караудан-ак жигитлердин еркин бийлеп алып, дыккатын эзине бэнт ететуугын гөззалдын келбетин жасаган. Онын жилуа-назы кысты жазга айландырады. Ауыз еки халык творчествосында кыс кэхэрли катал турмыстын, жаз жайнаган бахытлы заманнын символы. Шайыр бул символикалык приемларды келиншектин жалынлы мухаббатын сэуледендириуушын колланып атыр. Сондай-ак онын адамгершиликти, сыйласыккы, акыл-сынбаты келискен перийзат экенин традициялык тропалар менен шебер сүүретлеп береди:

к творчествосы-
у куралларын
карай, орынлы
суп—Зулейха“
Кенан шэхэ-
ашык болып
барган хаял
н—шырайын,
тырак перий-
эгийжесинде
ик жолдасы
каннын жас
Хурлихага,
м баска да
да, бурын
ада, анау

1. Б. А. Леонов. Вопросы стилистики.
У. 1964 г. стр. 26.

ямаса мынау кызлардын көбисинен гөззалырак Зулей-
хага мегзетип отыр. Бул автордын хэрбир тэрийпинин
идеялык-көркемлик максетине мууапык стилистлик
приемларды дурыс таба алганын көрсетеди.

Картайса да данкы жатпас тулпардын,
Эге кус хурметин билер сункардын,
Косылып тенине, шыгарып данкын,
Ыгбалы ашылып, жанган шырагы.

Беллери мияна, гунша даханы,
Тили онын шийрин, палдан зибаны,
Он төрт жасар кыз-уланнан ибалы,
Жарасыккы хэйкел, өңир моншагы,

Солай етип, Аяпберген Муусаев хаял-кызларды адам есабында санамайтуугын, оларды тек уакытша гөззаллыкка ийе деп карап, тураксыз мухаббатты, ышкыпазлыкты тэрийплейтуугын гейпара шайырларга соккы берди хэм хаял-кызлардын бэрхама жас өзгешеликлерине байланыссы характерли артыкмашлыклары болатуугынын көрсетти.

Сонлыктан ол мактау жанрынын көркемлеу өзгешеликлеринен шебер пайдаланды. Героинясын жүйрик тулпарга, алгыр сункарга, ауызын—гуншага, тилин шийрин—палга тенеи, оны он төрт жасар кыздан да сулууырак етип сүүретлейди. Бул огада уйлесимли берилгенликтен, хешкимге ерси хэм артыкмаш болып көринип турган жок. Ески түркий эдебий тилинде „миян“—„орта“, „забон“—„тил“, „дахан“—„парсы тилинде ауыз“ мэнисинде колланылган. Аяпберген бул сөзлердин формасын азырак өзгерттип пайдаланган. Егер ол жас кызды „бир кылдан йиңишке бели шул кыздын“ деп сүүретлесе, жигирма беске жакынласкан келиншектин „беллери мияна“ (орташа),—деп көрсетеди. Бул шайырдын героиняларынын жас өзгешеликлерине мууапык көркем бояуларды шеберлик пенен ислете алганын дәлийллейди.

Аяпберген Муусаевтын мактаганлары сулуулугу, акыллыгы, адамгершилиги менен айырылатуугын кызлар болган. Сонын ушын онын тэрийплерин, эсиресе, жаслар күтэ унаткан хэм ядлап алган. Гейпара жагдайларда автор эзинин бул творчестволык принциптерин избе-изли дауам етиу мүмкиншилигине ийе болмаган.

Шайыр гейде айырым қызларды анық көрмей, билмей
мақтайтуғын болған:

Тәрийпинди инди яйын ғайбана,
Тик өзек бойында өзи шул қызды,
Бизлер анда тәрийп қылай бир пара,
Соркөлле беллидур өзи шул қыздын.

Бүгинги жаслар ушын түсиниксиз сөзлер бул стро-
фада тек „Инди яйын ғайбана“ болуы мүмкин. Бу-
рынғы сауатлы шайырлардың қосықтарында „енди“
сөзи „инди“, „имди“ формасында ушырасады. Ал
„яйын“ сөзине арнаулы тоқтау керек: Буның тийкарғы
формасы „айтқан“ болып, ески китабий шығармаларда
„айтқан“, „айған каламы“ (сөзи) түрінде гезлеседи.
Ал „айтайын“ сөзи „айайын“ болып қысқарып, ақырын-
да „ййын“ түрін қабыл еткен.

Аяпберген Муұсаевтын мақтап қосық шығарғанла-
рының гейпарасы байлардың, дин ийелериниң, аұкатлы
жерлердің қызлары екенін жасыруымызға болмайды.
Бул ушын шайырды айыплау нийетинен аұлақпыз.
Аяпберген бир урыу жигитлерине қысса оқып, қосық
шығарып, солардың қәрежетлерин тәмийин етиуи ти-
йис болған. Шайырдың қасындағы жигитлер де көби-
несе жарлылардың балалары еди. Сонлықтан олар „до-
ныздан тук тартсаң да пайда“, деп ойлап, гейпара жағ-
дайларда өзлерине душпан класстың қызларын мақта-
тып, бир нәрсе алатуғын болған хәм оны той-мереке-
лерде, отырыспаларда қәрежет еткен. Гейде сол жи-
гитлердің тилеги бойынша Аяпберген шайыр бурын
тәрийплеген қызларынан тағы да өзлерине керек-жа-
рақ затларды сорап алыуға мәжбүр болып қалған:

Оразгүлжан, булдур сизге жайымыз:
Қызлардың ишинде жокдур тайыңыз,
Бүгин ада болды шекер-чайымыз,
Айтайын ба, айтпайын ба, не дерсен?

Оразгүл—биз жокарыда анализ еткен „Келди“ қо-
сығының қахарманы. Шайыр бурынғы тәрийпи ушын
қыздан тийисли сыйлық (гонорар) алған хәм оны қа-
тар жора-жолдаслары менен бирликте пайдаланған.
Жигитлер Аяпбергенди тағы Оразгүлден кант-чай
сорауға мәжбүрлеп отыр. Кисиден тилениу аңсат ис

емес. Шайырдың рухый кеширмелери қосықта айқын
сәулеленген: „Айтайын ба, айтпайын ба, не дерсен?“
„Бир пинхан сыр еди, айтып салыппыз“, „Сырымды
паш еттим бул жерде сизге“ хәм тағы басқа. Бул қа-
тарлардағы ишки ритм, интонация, айырым сөзлердің
тәкирарланыуы Аяпбергеннің қандай қыйын аухалда
жасағанын көрсетип тур.

Дилраба, болсын саламым ол пәрийге бийшумар,
Кейпимиз болды ада, ишкәли болдык кумар,
Инша әйлеп арзы халым, хат билән бердим хабар,
Капке утыр, нунға әлип, рагә сакин дээркар,
Йок йерийдән бар йетип, таып ийберсениз, дилраба.

Ашамайлы, жапар Ниязымбеттин қызы молла Хұр-
бийкеден Аяпберген шайыр усындай өтиниш пенен бир
нәрсе сорады. Арап тилинің орфографиялық хәм ор-
фоэпиялық қағыйдасын сақлап жокарыдағы куплеттің
төртінши катарын оқысақ, „көкнар“ сөзи келип шыға-
ды. Демек, Аяпберген ески мектепте билим алған, са-
уатлы қыздан жумбак формасында қосық жазып, көк-
нар соратып отыр.

Мейли шайыр өз мутәжын тартынықырап айтсын
ямаса тымсаллап жазсын, бәрибир бундай тиленшилик
турмысты ол сүймес еди. Бул усылдың өзиниң тур-
мыслық хәм шайырлық тәгдийри ушын ауыр ақыбет-
лерге алып келетуғынын түсинди хәм оған жек көриу-
шилик сезимин билдирди. Қурғын хожалықлардың
қызларын мақтап, олардан тийисли сыйлық алыу Аяп-
бергеннің жас жигитлик дәуирине сәйкес келеди. Бун-
нан кейинги уақытларда шайыр бул жанрда жарытып
қосықлар жазбады, ал гейпара жағдайларда тәрийп-
лер шығара койса, бурынғы шығармаларына карағанда
идеялық-көркемлик жақларынан алғанда, кеуилдегидей
болмады. Бул оның жас өзгешеликлерине байланыс-
лы болып, шайырды жәмийетлик турмыстың басқа әҳми-
етли мәселелери қызықтырғанын көрсетеди.

Аяпберген Муұсаевтың класстық көзкараслары кем-
кемнен кәлиплесе баслалы. Шайыр әдалатсызлықтың,
жауызлықтың, теңсизликтің дәреги хәмелдарларда,
байларда, дин ийелеринде деп билди. Ол енди мий-
неткешлер массасының тураклы жыршысы болып қал-
ды. Сонлықтан автор үстем класс уәкилдериниң аш-
көзлигин, қаталлығын, сықмарлығын, хайярлығын,

мылжыңдығын тартынбай әшкаралады. Сондай-ақ өжет-лер, қорқақтар, мақтаншақтар, даңқпаразлар, кисиге қыянат етіушілер, бузақылар, екі жүзлі жарамсақтар, паракорлар, паразиттерше өмір кеширіушілер Аяпбергеннің юмор хәм сатираларының тийкарығы объек-тиси болды. Бундай жарамсыз минез-кулықтағы адам-ларды шайыр йошлы күлкі, өткір сарказмның жәрдеми менен түйреді хәм олардың жәмийетлик турмыс ушын зиянлы қылұаларын көрсетип берді.

Аяпберген Муўсаев импровизатор—шайыр сыпатын-да қысқа куплетлердің—экспромтлардың, жазыушы-шайыр сыпатында кең полотнода көлемде сүүретлейту-ғын көлемли шығармалардың авторы. Ол гез келген характерли турмыс фактлары туўралы аз ғана қатарлар арқалы иркилместен шығаратуғын төкпе шайыр ретинде танылды. Усынын менен бирге әдеуір творчестволық мийнет етип, ойланып отырып жазатуғын хәм оны со-ныңан дүзетип, кем-кемнен жетилистирип баратуғын жазыушы—шайыр болыпта есапланды. Аяпберген Муў-саевтың қосықты ойланбай бирден айтыуы ямаса әсте-ақырынлық пенен жазып шығарыуы шығарманың ха-рактерине, көлемине, онда көтерилген мәселенің тур-мыслық әҳмийетине байланысly еді. Биз оның дин ийелери ҳаққында жазған еки түрли қосығына қысқа-ша тоқтауды мақул көрдик:

Тилеўмурат өзи молла—талыпты,
Имам турып, үсир, закат алыпты,
Харам суўға дәрет алды ҳадал деп,
Шул себепли жаҳаннемде қалыпты.

Бул бирден иркилмей шығарылған импровизаторлық қосықтың үлгиси. Солай да болса, бир куплеттің өзіннен-ақ шайырдың шеберлиги айқын көринип тур. Экспромт-тың прототипи—қыят, жалтыршы Тилеўмурат молла болып, ол, турақсыз хәм жеңил минезлиги ушын „за-ўик бас“ деген лақап алған адам. Бирақ Аяпберген бул қатарларда тек жалғыз Тилеўмураттың минезиндеги кемшиликлерди айтып отырған жоқ, ол дин ийелери-нің хәммесине ортак характерли белгилерди сүүретлеп отыр. Әдетте дин ийелери өзлерин исламның садық хызметкерлеримиз деп есаплайды. Лекин олар ис жү-зинде шәрияттың элементар қағыйдаларын дурыс орын-

ламайды, динди тек дүнья табыўдың, халықты алдаў-дың куралы ретинде ғана пайдаланады. Мине жоқа-рыдағы куплеттің персонажы Тилеўмурат усындай жүзгөй дин ийелеринин типлик ўәкили. Ол өзін та-лып-илим молламан, деп дағазалап, бир ауылға имам турған, сол елаттың барлық үсир, закат, садақаларын алып, аңсағ дүнья табыўдың, паразиттерше турмыс кешириўдин жолын излеген. Тилеўмурат ҳарам-ҳадал-ды да парықлай бермейди. Бирақ ол адамларға садака бермесен, намаз оқымасаң, ораза тугпасаң, ол дүньяда дозаққа (жаҳаннемге) түсесен, деп қорқытады. Ҳақый-қатында молла өзиниң айтқанларын өзи ҳеш орында-майды. Сонлықтан динге исениўши бурынғы ата-баба-ларымыз „молланың айтқанын тыңла, қылұасын қайта-лама“—деп ўәсият қалдырған. Бизлер, атеистлер, дин ийелеринин сөзлеринде, ҳәрекетлеринде толық бийкар-лаймыз. Бул исте Аяпберген Муўсаевтың молла Ти-леўмуратқа, молла Аманкулға хәм тағы басқа шығарған сатиралары үлкен роль ойнайды. Бул шығармаларында шайыр дин ийелерине тән дүньяпаразлық, атак кумар-лық, ләпкөйлик, өтирикшилиқ, сықмарлық, бузақылық сыяқлы жарамсыз әдетлерди әшкаралайды. Егер „Ти-леўмурат“ экспромтында автор кишкене бир эпизод арқалы молланың қылұаларын сүүретлеп, хәмме дин ийелерине характерли белгилерди ашып берсе, „Аман-кул“ сатирасында турмыс ўақыяларын кеңирек планда алып, бул сүүретлеў принципинин мүмкиншиликлери-нен толығырақ пайдаланады.

Аяпберген Муўсаевтың молла Аманкул ҳаққындағы шығармасының еки түрли варианты бар. Буларды са-лыстырып карасак, бириншисине турмыс фактларын тийкарынан сол турысында өзгертпестен натуралистлик усылда сүүретлеў характерли, ал екіншисинде гипер-бола әҳмийетли орынды ийелейди. Мәселен, дәслепки вариантында („Аманкул“) шайыр персонаждың ата тегин, урыўын, ағайинлерин, атаққумарлығын, ақжал атты сатып алып баққанын хәм оны шаба алмай, кесел етип, өлтиргенин көрсетеди. Бул „Молла Аманкул“ сатирасынан бурын жазылып, кейинги шығармаға таяр-лық есабында көзге түседі. Себеби соңғы қосықта шайырдың унамсыз геройға катнасы ашық сезиледи хәм ол сатираның стильлик өзгешеликлерин толығырақ ислете алады. Сонлықтан шайырдың жекке стилин сөз

етиу үшін биз екінші вариант туұралы пикир жүргіземіз.

Аяпберген Муұсаевтың көпшілік шығармалары сыяқлы бұнын да конкрет прототиби бар: Ол—қыят тартыулы Аманкул деген киcи. Өмирінше үйленбеген, моллашылық еткен, дуңыпараз, атакқумар, лапкөй, өтирикти көп сөйлейтуғын адам болған. Шайыр персонаждың усындай минез кулқын дурыс бериу үшін Аманкулдың сөйлеу тилинен шебер пайдаланған хәм ол шығарманың поэтикалық лексикасына кеңірек енгизилген. 1929-жылы 10-августа Қ. Айымбетов бул сатираны жазып алғанда, автор оған төмендегіше түсиник береді: „Аяпбергеннің Аманкул жорасы—шабандоз, лапкөй адам екен. Соның лапкөйлигине шығарған қосығы“¹. Аманкулдың лапкөйлигин әшкара етиу—шайырдың тийкарғы идеялық—көркемлик ұазыйпасы болды. Сонлықтан ол унамсыз персонаждың тилиндегі сөзлерди сатираға көп араластырды.

Автор унамсыз персонаждың бурынғы ақжал атының өлгенін хабарлайды:

„Енди атсыз жүрмек маған ката“.—деп,
„Шийрин жаным бир аллаға фида“.—деп,
„Пирим Имамағзам, Жылқышы ата“.—деп,
Ат ізлейип, жолға түсти Аманкул.

Дин ийелерине тән сөзлер бул куплетте әдеуір орын алған. Шайыр „кунпая—кун“, „зиярат“, „хадия“, „олла“, „хәким ата“, „Токмақ ата“, „Мумин“, „Қызыр Ильяс пир“, „Улуғ әулия“, „пайғамбар, мукбара“, „хақжаббар“ хәм басқа да сөзлер аркалы Аманкул молланың характерин жасауға хәрекет етеди. Себеби персонаждың тили оның қандай социаллық қатламның уәкили, қандай минез-қулықтағы адам екенін айкын көрсетип турады. Аманкул-дин ийелерінің жуумақланған типі хәм усының менен бирге индивидуаль қәсийетлерге ийе конкрет жекке адам. Усындай екі түрлі белги Аманкул образында жәмленіп берилген. Дин ийелери бир нәрсе ислейтуғын болса, „маған улау әулиелер, пирлер аян берди“,—деп халықты алдауға әдетленген. Аманкул да торы атты бир караматлы

¹ Р—22, № 35211, 50—53-бетлер.

куштың жәрдемі менен тауып алдым, деп исендирмекши болады: Ол Шасанем-Ғарип көшкіне барып, бес тилла зыяпат (садака) беріп, зыярат етіп жатады. Түсінде бир уғлан бәшше оған бир атты инам етеди:

Пир айтты: „Бул жерден кетерсең“,—деди.
„Мушкыл ислер менен табарсан“,—деди,
„Жигирма жети жыл шабарсан“,—деди,
Сескенип орнынан турды Аманкул.

Аманкулдың бул сөзлерінің жалған екенін көрсетіу үшін шайыр оны Азия, Африка, Европаның көп мәмлекетлерін пияда аралатады: „Аманкул-ат шаба-ман“,—деп үй хожалығына кеуіл бөлмеди. Жарытып атта шаппады. Қосықтағы „анда барды, мында барды“,—дегенлер Аяпбергеннің өзінің ядтан қосқаны¹.

Енди биз Аманкулдың қандай жерлерге барғанын еске түсірейік:

... Кеше-күндіз пиядалап, тун кайтқан,
Узын суу, Текшеде көп әскер жатқан,
„Хан төбеси“—Мадемин хан топ атқан,
Олардың төбесіне шықты Аманкул.

...Аллам хайран етпе Мұхмин баласын,
Гезди саҳира менен майдан даласын,
Хорезмнің отыз екі қаласын,
Ат таба алмай бәрін гезди Аманкул.

Аманкул лапкөйдің образын жасау үшін Аяпберген шайыр өтирикішінің гәпин барынша толық келтиреді. Сонлықтан ол хәзіргі Орта Азия хәм Қазақстан республикаларының территориясын гездириу менен шекленбейди, автор Аманкулды шет елдерге де пияда қаңғыртып алады. [Әлбетте бул жерлерди жаяу адам түуе, басқа көлік пенен де аралап шығу мүмкін емес.

Ат ізлеп бул ғарийп журт асып кетти,
Улуғ әулияларды зыярат етті,
Искендер—Зулкарнайын, Сулайман өтті,
Бұлардың маканын көрди Аманкул.

Буннан шығып Иран, Туранға барды,
Бул тәрептен еситсеніз хабарды,

¹ Р—149, № 37480, 5-бет.

Эндижан, Марғулан, Курди, Ажарды,
Бир-бирлеп баршасын гезди Аманкул.

Искендер—Зулқарнайын деп аталған Александр Македонский бөлып, оның мақаны—хәзирги Греция, ал Сулайманның—соломонның мақаны Палестина есапланады, қалған мәмлекетлер жақын шығыс, Казказ, Орта Азияда жайласқан. Усылар менен қатар молла Аманкул Қытай, Арабия, Узак шығыс, Африка елдерінде саяхат етеди. Бир тамаша жери сонда, ол барлық уақытта пияда жүреді. Әлбетте, бул исенимге ылайық келмейді. Бирак биз усылай сүүретлегени ушын авторды айыптауға ҳақымыз жок. Өйткени сатиралық шығармалар салыстырыуларды, метафораларды, гипербодаларды, киширейтип хәм үлкейтип көрсетиулерди хәм сатиралық қойыуластырып сүүретлеудің басқа да бояуларын көбирек талап етеди. Белгили совет илимпазы. Я. Е. Эльсберг „Ҳақыйқат сатириклерде күтә үлкейтип сүүретлеу хәм шийеленистириулер техникалық приемлар болып табылмайды. Оларда барлық реакция элементлерге айқын мауасасызлыққа ийе болған сатириктин идеялық қууаты, ғәзебинің күши, оның баҳаларының избе-изилиги хәм көркем ойлауының және қыялының ойлап табыу уқыплылығы сәуленеді... Сатира мынадай образларды жасап шығарады: мазмунның дурсылығын бузбай, усының менен бирге турмыслық исеним-ликти, „картиналардың объективилигин“ бузыуға жол қояды, релистлик фантастиканың қуралларын пайдаланады хәм соған усағанлар“¹,—деп жазады.

Бул сатиралық шығармаларда сәуленген уақыялардың ҳақыйқат турмыста бола бериуи шәрт емес, дегенди аңлатады хәм сатираның өзине тән стильлик өзгешеликлерге ийе екенин көрсетеди.

Усы көз қарастан Аяпберген Муўсаевтың „Молла Аманкул“ шығармасына нәзер аударсақ, шайырдың конкрет турмыс фактларын саналы түрде бузып, лапкөй молланың өтиригин ашыу ушын исенимге ылайық емес, ол уақытта ҳеш адамның жетип қайтыуы мүмкин болмаған мәмлекетлерди унамсыз персонажға аралатқандағы нийегин анық түсинемиз. Автор кисини

¹ Я. Е. Эльсберг. „Вопросы теории сатиры“. Спб, Москва. 1957 г. 370.

алдағанларды өшпенлилик пенен жек көрди: „Еки сөз сөйлеген инсаннан емес“ („Мазлымжанан“),—деп есап-лап, оларды адам деп те атағысы келмеді. Ол өтирикши, мактаншак, дуньяпараз, мылжын, қорқақ, атаккумар, бузақы, сықмарлардың хәрбиринің характерине ылайық сатиралық бояуларды орынлы жерінде ислете алды. Аманкулдың гезген жерлерин есапка алсақ, мейли ол хешқайда бармаған ақ болсын, бул орынлар лапкөйдің келбетин жасау ушын хызмет етип тур хәм шайырдың көркем ойының күшин, оның дунья таныу өзгешелигин, билим дәрежесин айқын түсиниуимизге мүмкиншилик береді. Аяпберген, мейли ески китаптардан оқысын, мейли басқа адамлардан еситсин, бирқанша географиялық атамаларды билген хәм поэтикалық лексикасында олардан шебер пайдаланған. Буну жоқарыдағы мысаллар тастыйықлайды.

Шайыр күтә үлкейтип ямаса күтә кеширейтип көрсетиу приемын толық өзлестирген. Бул усыл „Молла Аманкул“ сатирасында шығарманың идеялық-көркемлик тийкары менен органикалық байланыстан келип шығады. Аманкул қызыл бастың ханы—шах Музаппарға сәлемге барады:

Доска туўры, душпанына күш етти,
Рустем дәстан, Наримандай ис етти,
Сол кәрада шубар атты дус етти,
Сөйтип мұрадына жетти Аманкул,

Рустем, Нариман—шығыс халықлары әдебиятларының бас қаҳарманлары, батырлықтың, кудиретлиликтің символы. Ал Аманкул „кишкентай, пәжмурде, нәментай, көселеу адам еди“ (Шамурат Нурабылы). Бул кисиниң „Рустем дәстан, Наримандай ис ете“ алмайтуғыны, душпанларына соққы бере алмайтуғыны өзинен-өзи түсиникли. Шайыр не ушын гиперболаға көбирек бейимлесе береді? Себеби „Ҳақыйқат искуство барлық уақытта күтә үлкейтип ямаса күтә киширейтип сүүретлейди“¹.

Бул усыл әсиресе сатиралық шығармаларда жийи колланылады. Сонлықтан Аяпберген Аманкулдың хәррекетлерин күтә асыра сүүретлеп жибере береді:

¹ М. Горький. О литературе. Москва. 1961 г. стр. 562.

Шаптылар тулпарын айт пенен тойда,
Даңкын оның билмеген жок бул ойда,
Ат, түйе, кара мал, козылы кой да,
Байрақ алып жүрди бәрха Аманкул.

Аты—хаўазан түсти сенин көп жерге,
Еситти Ҳиндстан журты, Дәренде,
Быйыл болып қазы ийшаңға қәренде.
Пирден кайтып, мурид болдың Аманкул.

Жоқарыдағы қатарларда өткір ирония, күшлі сарказм жатқанын ұмытуға болмайды. Аманкул—түймәні түйедей, шыбынды пилдей қылып көрсететұғын лапкөй. Сонлықтан жоқарыдағы куплеттерди туұры мәнісінде емес, астарлы мәніде түсінүү талап етіледі. Шығарма тийкарынан өзиниң өтирикши жорасы Аманкул ҳаққында, заманлас ауылласларының түсінүүне қолайлы формада жазылған. Шайырдың бул нийетин өз қатарлары дурыс түсинген ҳәм оның жарытып ат шаппағаны, ҳеш байрақ алмағаны, ҳеш қайда бармағаны туұралы ғаррылардың пикирин келтирген едик. Ал „Аты ҳаўазың түсти сенин көп жерге. Еситти Ҳиндстан журты, Дәренде“,—деген қатарларда ирония толы. Өйткени Аманкулды қыят урыўынан басқа жерлердин адамлары билмейди. Оны Ҳиндстан журты сонда қалай еситеди? Ол заманда Аманкул усаған жекке баслы бир саяк туўе, белгили халық батырларын, мәмлекет басшыларын да узақ елдин адамлары билмеген. Бунын үстине шайыр Аманкулды тек адамзат ғана емес, ҳайуанатлар да еситти, деп күледі. Себеби „дәренде“ қарақалпақтың түпкиликли өз сөзи емес, ондай жердин, қаланың аты жоқ. Ески түркый әдебий тилинде бул „жабайы ҳайуанлар“ деген ұғымда қолланылады. Демек, Аяпбергенниң бул сөзлерди өзбек, түркмен классиклери шығармаларынан өзлестиргени гүмансыз. Сондай-ак „қәренде“ сөзинин де формасы өзгертилген болуы керек. Себеби Аманкул соңғы ўақытларда гийренде болып ислеген. Аяпберген оны „пирден кайтып, мурид болдың Аманкул“,—деп әшкаралайды. Өйткени „пирден кайтыў“ революцияға шекемги сөйлеў ҳәм әдебий тилде „бузылдың“, „жолдан шықтың“ деген мәнилерде қолланылған. Шайырдың бул идеялық мақсетин, унамсыз персонажға жеккөриўшилигин соңғы куплетлерден анық сеземіз:

Ҳешкимлерге жокдур алыс-бериси,
Мәсиуалла киби жүрис-турысы,
Ол ҳәм адамзаттың бөлте бериси,
Ишпей-жемей дүнья жыйдын Аманкул.

Ишпей-жемей бир басыңа күн туўып,
Шапанды аркалап, төрт жерден буўып,
Ғарры-картан, өлген өлкти жуўып,
Жуўғыш болып, тонын кийдиң Аманкул.

Бир пулды сораса, бермейсиз қолдан,
Жаның зыят емес өзинше пулдан,
Қартайғанда ойнас қып, шығыпсан жолдан,
Магер болса терис қайттың Аманкул.

Бул куплетлерде Аяпберген Муўсаевтың Аманкулға антипатиясы күтә айқын берилген: шайыр сықмар, ҳешбир киби менен қатнас жасамайтуғын, тапқанын ишпей-жемей жыйнаўға қызыкқан ашкөз, дүньяпараз, пәс қылықлы молланы дени саў, ҳұжданлы адам деп есапламайды. Оны ақмақ, ес-ақылдан айрылған киби қатарында көрсетеди. Себеби „мәсиуалла“ сөзи бурын ҳәм үлкен жастағы кемпир-ғаррылардың сөйлеў тилинде ҳәзирде „жинли“, „мәжгун“ мәнилеринде қолланылады. Егерде буған қосымша „Аманкулдың отына ақылсыз жанды“,—деген Аяпбергенниң қанатлы пикирлерин есапка алсақ, автордың унамсыз персонажға көз қарасы тағы да айқынласа түседі.

Демек, шайыр Аманкул усап тек дүнья жыйнаўға кумарланған, атақкумар, өтирикшилердин ҳәммесин ақылсызлар деп атайды ҳәм оларға мийнеткеш халықтың жек көриўшилиқ сезимлерин билдире алды.

Аяпберген Муўсаев тек турмыстың гүңгирт тәреплерин сүүретлеў менен шекленбеди, ол заманласларының өмириндеги жақты, жайнаған жақларын да көре алды ҳәм оны турмыстың унамсыз кубылысларына қарсы қойды. Егер шайырдың сатираларына тийкарынан творчествоның реалистлик типі характерли болса, мақтаў тәрийплеринде романтикалық усыл басым орынды ийелейди. Аяпберген шәртли түрде жайнаған заманды творчестволық қыялдың күши менен өзине жақыналастырды, елди абат етип көрсетти, турмыстың тек унамлы жақларын сәўлелендирди. Усылар арқалы

тынлаушыларында бахытлы келешекке бекем исеним-ди тәрбиялады. Мысалы, Аяпберген „Тәрийп“ қосығында өз елинің тәбийғый байлықтарын, ақыллы, батыр жигиттерін, көззал қыз-келиндіктерін, шешен шайырларын зор мақтаныш етеді, ұсыларды ол елдің келешегі, байлығы, күші, көркі деп исенеді.

Данышпан, хош сөзді фахам-идракли,
Урыста бир өзі мыңға дерекли,
Гөрүғлы хайбатлы, Рустем жүрекли,
Белли-белли жигит қарақалпақтады.

Гәрийп айтар: өтті неше жахангир,
Хәрким елин жаман демес, жақсы дер,
Мир Алишер, Жийреншеге такаббил,
Атақлы шайырлар қарақалпақтады.

Бұл қатарлар кимде болса да, патриотлық сезімді оята алуына гүман жоқ. Шайыр ұсындай мәрт, данышпан, ақыллы, шешен хәм хұжданлы жигиттердің сатиралық типлерге қарсы қойды, олардың хәрбірін Қутлымұрат, Кемал, Аманқұл ұсаған бузақылардың неше мыңнан жоқары бақалады. Мейли бұл бақадырлардың, шайырлардың образы конкретлестірілмей, индивидуальластырылмай ұлыұма планда ақ берілсин, бәрибир тыңлаушыда Аяпбергеннің заманласлары арасынан жоқарыдағы қатарларда сыпатланған жигиттердің шығатуғынына хеш гүман туұмайды. Автор анаұ ямаса мынаұ халық батырының, басшысының, шайырының атын атамайды, ұлыұма қарақалпақ халқының барлығына тән ортақ жақсы қасиеттерді көрсеткісін келеді. Хәрқандай шығарманы жазарда шайырдың алдында белгилі бир мақсет турады. Сонлықтан „буларда (мақтау, тәрийптерінде—К. Б.) биз Аяпбергеннің ұсы дәуирдин өзіндегі көп ғана қосықтарына тән болған терең социаллық өткірлікті, күшли сиясий мәніни таба алмаймыз. Ұсы жағынан алып қарағанымызда, Аяпбергеннің „Тәрийп“ қосығы да өзінин патриотлық характерине қарамастан, жәмийетлик турмысты бир жақлама сұұретлейди. Мақтаулар ұлыұма характерге ийе, жикке бөлиұ ушыраспайды, шайырға бәри жақсы сыпатында көринеди“¹.

¹ С. Ахмедов. Қарақалпақ Совет поэзиясы тарихының очерктері. Нөкис, 1961-жыл, 156-бет.

—деп жуұмақтау мақтау жанрының өзгешеліктерін, Аяпбергеннің жекке шайырдың стилин есапқа алмау болып табылады.

Аяпберген Муұсаев бұл тәрийпинде де феодаллық —патриархаллық жәмийеттин тийқарғы социаллық кемшилигі болған хаял-қызларға надұрыс көзқарасларға соққы береді, басқа шығармаларындағы идеялық бағдарды дауам етеді хәм алға рауажландырады:

Қызлары бар қыя-қыя қаслары,
Ийнин жабар өрім-өрім шашлары,
Шашбауында гәуқар хасыл таслары,
Хұр-перийзат қызлар қарақалпақтады.

Бир қылдан нәзикдұр қыпша беллери,
Бууын-бууын тарқыналы әллери,
Шекерден мазалы шийрин тиллери,
Таза нәужауанлар қарақалпақтады.

Аяпбергеннің „Тәрийпи“, Әжинияз шайырдың „Еллерим барды“ қосығы менен үлес хәм соның тәсийринде жазылған. Бирақ „Тәрийп“ еліклеу емес, оригиналь шығарма. Өйткени Аяпберген өз ұстазының традицияларын творчестволық рәуиште өзлестірген. Әжинияз өз елинің жақсы тәрептерін мақтаныш етиұ менен бирге, „Еллерим барды“ қосығында класслық тенсизліктер туұралы да еске түсириұди мақұл көреді. Себеби ол өз халқын қазақ байы мырза Қожбанға таныстырады. Ал Аяпберген „Тәрийпинде“ қарақалпақ халқының унамлы тәрептерін айтыұ менен шекленеді. Себеби бұл қосық өз елинің тыңлаушыларының мақсетине муұапықластырылған. Класслық тенсизлік, зорлық, үстемлік сыяқлы мәселелер туұралы шайыр басқа шығармаларында сөз етиұди мақұл көріп, „Тәрийпке“ саналы түрде араластырмаған болыұ керек. Сонлықтан автордың мақсетин, лирика жанрының стильлик өзгешеліктерін есапқа алмай, анаұ ямаса мынаұ қосыққа турмыстың хәмме тәрептери сәуленбеді, деп шайырды айыптауға болмайды.

Лирика—шайырдың рухый жағдайларын өлшейтуғын барометр сыяқлы. Онда автордың хәрқыйлы жан сезімлери, кейиплери, ойлау хәм сөйлеу өзгешеліктері анық көринеді. Аяпбергеннің „Тәрийпине“ йошлы сезім характерли болса, „Таймасбек“ те мақтанышлы кейиптен көре қапаланыұ басымырақ, ал „Қай-

да" лирикасына терең ойшылдық тән. Бул сезимлер жоқарыдағы шығармалардың идеялық-көркемдік өзгешеліктерине де тәсіл тийгізген. "Тәрийп" көтеріңкі рухпен оқыды талап етеді. "Таймасбек" те екі социалдық катламның уәкілдері қатнастырылады, хәрқайсысының уақыяға қатнасы хәм автордың олар тууралы көз қарасы да хәрқыйлы. Бул Аяпбергеннің жүрек сезимлеріне қозғау салады. Шайырдың бул сезимлері өз нәубетінде оқыушылардың ой-сезим дүньясын қытықлайды. Сонлықтан биз "Таймасбек" ти бир түрлі өзгермейтуғын кейип пенен оқып алмаймыз. "Қайда?" қосығы сезимимизден көре бизін ақылымызға көбірек салмақ түсіреді. Шайырдың сол дәуірдегі әрманларының неге уақытында орынланбағанына қосыла қыйланамыз, автордың алға қойған әхмийетли турмыслық хәм адамгершилікке тийисли сорауларына бирлікте жууап ізлейміз. Демек, хәрбир шығарма бизін ой-сезимлеримизге түрліше тәсір етиу менен характерли. Өйткени Аяпберген бул қосықларында турмыстың хәрқыйлы тәрептерин объект етип алып, оларды мазмунға сәйкес келетуғын формаларда өз оқыушылары менен тыңдаушыларына жеткереді хәм исендиреді.

"Таймасбек" шығармасының мазмунын қыят хәм қолдаулы урыулары арасындағы бир төбелес қурайды. Аяпберген шайыр урыулардың, халықтардың өзара татыу, дослық қатнаста жасағанын унататуғын еді. "Қоңсы болсаң, қорған бол", "Елшилікке татыу болу мийрасты"—оның афоризмге айланып кеткен пикирлерінен есапланады. Автор бул уақыяны сүүретлеуді жақсы көрмейді, бирак урыулар арасындағы ауыз биршиликти сақлап қалу нийети Аяпбергенди "Таймасбек" қосығын жазуға мәжбүр етеді:

Аға, беглер, төбелести еки жақ,
Жанай менен баслап Жалменбай бәдбак,
Солардың тәрийпин халыққа айтпак,
Биз сорлыға мийрас болды, яранлар.

Урыулық талас-тартыс, жәнжел, жесир дауының ең ауыр салмағы жарлыларға түседі, мийнеткешлер массасы сансыз жәбир шегеді, олардың берекет, ауыз-биршилиги қашады. Булардың хәммеси үстем класс

уәкілдерінің пайдасына шешиледі. Сонлықтан Аяпберген еки тәреп болып, төбелести баслаушыларды "бәдбаклар" деп атайды. Бул сөз сөйлеу тилинде жеккөриушилик мәниде қолланылады. Шайыр өзін жәбирленген мийнеткеш халық тәрепинде тутып, "биз сорлы" деп налынады. Шығармадағы уақыялардың барысына қарағанда, Аяпбергеннің тәрептарлары жәнискес ериседі, буған аз да болса шайырды мақтаныш сезими бийлейді. Бирак ол Таймасбекте өзіннің урыуласы—қыят болғаны ушын қууатлап отырған жоқ, ал оны хәқыйкат адамгершилік ушын, ар-намыс ушын гүрескенліктен, өзіннің сүйген ярының азатлығы ушын төбелескенліктен мақтап отыр. Бул жерде тар урыулық көзқарас емес, класслық мәплер, еркин мухаббат, халықтың ауыз биршилик мәселелері тийкарғы орынды тугады. Буны биз төмендегі қатарлардан айқын аңғарамыз:

Таймасбек қыяттың палуан баласы,
Ах урғанда хәққа жетер наласы,
Ашық болған қызы болып таласы,
Молланың қасына барды, яранлар.

Өзін талып-илим, еткенің бузык,
Адамлар қырылса, көресен қызык,
Саған дууры, биздей гәрипке қыйсық",—
Деди барып Таймас батыр, яранлар.

Унамлы герой барлық уақытта автордың эстетикалық идеалын сәулелендиреді. Бул жерде де тийкарғы қахарман Таймасбек Аяпберген менен бир идеядағы адам екені көринип тур. Шайыр да, оның геройы да мийнеткеш халықтың уәкілдері болып, мыңлаған қарақалпак дийханларының класслық көз қарасларын билдирип, дин ийелері менен байлардың, хәмелдарлардың мәплері бир екенлигин, олардың жарлылар массасы менен мауасаға келмейтуғын класслық душпанлар екенлигин әшкаралап тур. Сондай-ақ молланың сөзлерінде де диннің халықтың санасын уулайтуғын рухый зәхәр екенлиги сезиледі.

Молла айтты:—„Бул ис болды кудайдан,
Бенде кутылмас хеш уақ бундайдан,
Қулақ салың бул сөзіме хәр адам,
Турың,—деди Гүрым молла, яранлар.

Дин ийелери ҳаркандай уақыяны өзлериниң мәп-лерине бейимлестирип түсиндиреди. Ол төбелестин ҳақыйкат себебин жасырады, урыс жәнжел кудайдын буйрығы менен болып тур, деп оған фаталистлик түс берип, жаслардын еркин мухаббатын қорлағысы келеди. Әлбетте, халық ақ сәлленің астында аш қасқыр-дын бүркенип жүргенин биледи. Таймасбек Турым молланың бузық нийетлерин түсинип, оған сазайын береді. Бул жәнжелде байлар, ҳәмелдарлар, дин ийелери биригип кетеди. Сонлықтан:

Таймасбек асылды барып метерге
Метер туўе, оннан күши бетерге,
Бирак та тиймеди гәрийп-кәсерге,
Баскасы менен жағаласты, яранлар.

Бул жерде Таймасбектин қандай социаллық катлам-нын уәкили экени айқын көринип тур. Ол хан ҳәмел-дарлары менен соқлығысады, бирак ол өзіндей жарлы бийшараларды жәбирлемейди, басқалары менен уры-сады. „Баскасы“ деген жалғыз сөздің өзи ақ бул ко-сықтың идеялық-көркемлик кунын арттырыуға жәрдем етеди. Өйткени бул жердеги „баска“ сөзи бирқанша социаллық катламлардың уәкиллери: байлар, ҳәмел-дарлар, дин ийелери ҳәм олардың жалпылдақлары деген ұғымды аңлатады. Бир сөзде сонша уазыйша жүклеули тур!

Урыста турыс жоқ. Шайыр төбелестин ақыбетин былайынша сүүретлейди:

Басланды төбелес, бәрқама қызды,
Бас жарылып, таслар мойынды үзди,
Көрген адамлардың арқасы қозды,
Бир әлапат ислер болды, яранлар.

Бурында айтып өткенимиздей, басқарыушы топар-лар бир урыудың адамларын екіншилериңе қарсы қойды, урыулық пытыранқылықты ҳәм ала ауызлықты билкастан қоздырады. Аяпберген шайыр бундай талас-тартыстың жарлыларға пайда бермейтуғынын түсинди. Автор гейпара жарлылардың урыу басшыларының жалған ағайыншилиқ үгитлерине ергенине наразы бо-лады („Бирнешелер атқан куры ок болды“). Ол жас-лардың өз тенине еркин қосылғанын куўатлайды. Бу-

ған тосқынлық етиўшилерге шайыр қатты қәҳәрленди. Жесир дауын сылтау етип, еки урыу арасында қыр-ғын төбелести шөлкемлестириўшилерге нәлет айтады. Бундай надурис ҳәрекетлердің мийнеткешлердің тағдири ушын тек қайғылы ақыбетлерге алып келету-ғынын Аяпберген Муўсаев бирнеше мәртебе ескерте-ди. „Бир әлапат ислер болды“, „Бир басқа әлапат түсти, яранлар“ „әлапатты көрди мениң көзлерим“, „Төбелеслер қызып, әлапат болды“ ҳәм т. б. Қосықта „әлапат“ сөзиниң бирнеше рет тақирарланыуы шайыр-дың бул уақыяға қатнасын ашық көрсетип тур. „Әла-пат“ сөзи қарақалпақ халық шайырларының поэтика-лық тилинде „апат“, „бәле“, „қырғын“ мәнилеринде қолланылады. Автор мийнеткешлерди бундай апатлы хәдийселерден қорғап қалғысы келеди. „Заманның түрлери болдылар бетер“ „Мухмин бенде болды сон-дай мусәпир“ қатарларында шайырдың өзиниң жекке кейип-сезими менен қарақалпақ жарлыларының ой, көз-қараслары ушласып кетеди. Аяпберген Муўсаев күн-күннен бетер болып баратырған заманның өзге-риўин, гәрийплерге шадлы дәўирдің келиўин күсей-ди. Бул бахытлы заманның тек көпшиликтиң күш-ғай-раты менен орнайтуғынын биледи. Сонлықтан шайыр уақыядан мынадай поэтикалық жуўмақлар шығарады:

Яранлар, бул заман қапылған уақыт,
Гәрийптин басынан кетпегей бахыт,
Бахыт гүли ашылып, сынбасын сақыт,
Ендигисин өзиниз бил, яранлар.

Бул тилек ҳәм шақырық мыңлаған қарақалпақ дий-қанларына қаратылған. Себеби „яранлар“ сөзи „дос-лар“, „жоралар“, „таныслар“, „жолдаслар“ сөзлери-нің синоними болып, Аяпберген шайыр мийнеткеш-лерге ғана өз шығармаларын арнады ҳәм өзиниң ишки сырын оларға ашық айтты.

Лирикалық шығармалардың жанрлық өзгешелиги мынада: автор турмыстың анау ямаса мынау мәселеси тууралы өзиниң толық көзқарасын кәлеген бир қосы-ғында айта алыу мүмкиншилигине ийе емес. Шайыр басқа шығармаларында бул мәселеге қатнасын тағы да айқынластыра түседі, оның белгили тәреплерин то-лықтырады ҳәм алға раўажландырады. Аяпбергеннің сол уақытга жасап турған социаллық дүзимди өзгер-

тиұ хақындағы пикири шайырдың бірқанша шығармаларында түрліше формада сәулеленеді. Ол „Тәрийип“ те саналы түрде турмыстың тек жарқын жақтарын сүүретлеп, творчестволық фантазияның жәрдемі менен шадлы заманды орнатса, „Таймасбек“ те өзі жасап турған дәуірлі „қапылған уақыт“,—деп „Ғәрийиплердің бахыт гүлі ашылуы керек“, оның ушын не істейтуғыныңызды өзлеріңіз билиңіздер,—деп кеңес берсе, „Қайда“? қосығында бұл пикирлерін тағы да рауажландырып, мийнеткешлерге тиккелей сорау қояды:

Кеулим айтар, жұрт сорасам, бий болсам,
Маған өйтіп бойсыңғандай ел қайда?
Карун киби жұрттан озған бай болсам,
Алтын, күмис, дүнья менен мал қайда?

„Бий“—„елдің басқарушысы“ мәнісінде қолланылады. Аяпберген әлбетте—„бийлікті өз қолыма алсам, мийнеткешлер массасын езер едим“,—деген ниетте айтып отырған жоқ. Оның сиясий—жәмийетлік көз қарасы революцияға шекемгі хәмелдарлардың жүргізген сиясатына пүткіллей қарама—қарсы. Шайыр „жарлылар үстемліктің өз қолына алса еді“—деген тилекте: өзін мыңлаған қарақалпак дйқанларынан бөліп алып қарамайды, солардың бір бөлекшесі сыпатында есаплайды. Сонлықтан автор „бизлер“ деген сөздің мәнісін „мен“ арқалы билдиреді. Өйткені лирик шайырдың „мени“ белгиі дәуірді хәм орталықты, айрым социаллық қатламның көплеген уәкилерін өз ишине қамтыйды.

„Қайда“? қосығы жәмийетлік өткір конфликтке—шайырдың әдиулі әрманлары менен ол жасап турған жәмийетлік дүзим арасындағы сәйкес келмейтуғын кескін қарама-қарсылыққа құрылады. Шығарманың лейтмотиви антагонистлік классарға бөлінген жәмийетте эксплуатацияланушылардың ең жақсы ниет, талпынулары іске аспай қала береді. Сонлықтан бундай дүзимді кыйратып, хәммені теңлестиретуғын жәмийетті орнату керек, деп айтыудан ибарат. Бірақ шайыр өзінің бұл пикирін сораулы формада билдирип, тыңлаушыларды да ұсындай жумаққа келіуге мәжбүр етеді:

Жұрттан озған шайыр болсам мен өзім,
Мың-мыннан келтірсе хәр ауыз сөзім,
Сайыр етсем жаханды, дүньяның жүзін,
Кеулим тилер, баратуғын қал қайда?

Шайырдың ұллы шайыр дәрежесіне жетісуі тек жекке өзінің уқыбынан ғәрезлі емес. Оның талантының үзлексіз алға рауажланыуы ушын қолайлы жағдай, орталық хәм жәмийетлік дүзим керек. Міне, Аяпберген Муұсаевтың айтажақ пикирінің бір бөлегі усы. Ол көп хәм әжайып шығармаларды дөреткісі келеді. Дүнья жүзін аралап көргісі келеді. Бұл мүмкіншілік болғанда автор өз тыңлаушыларына көбірек пайдалы кеңеслерді, гөззал пикирлерді айта алар еді. Бірақ бұл әдиулі ниеттер тек орынланбаған әрман болып қала береді. Не ушын? Себебі не? Булардың сыры қайда? Енді не іслеу керек? Бұл сораулар тек авторды ғана қыйнамайды, тыңлаушыларды хәм оқыушыларды да тынышсыздандырады: бизлер шайыр менен бірлікте бұл сорауларға жууап табыуға мәжбүр боламыз:

Досларын көп болар дәулетін болса,
Жаманып жасырып, жақсынды жайса,
Бір күні басыннан дәулетін тайса,
Қол ушын бергендей жана-жан қайда?

Бахыт, хәмел қолында тұрғанда хәмме адам сениң менен дос болғысы келеді. Булар хәкыйқат дослар емес, жағымпаздар. Ол сени аяғаны, жақсы көргені ушын дос болып атырған жоқ. Өзінің мәңгі, қарам ойы, бузық ниеті дәулетилердің қолтығына кириуге, саясында уақытша бас паналауға мәжбүр етеді. Шайыр хәкыйқат адамгершілікке сыйыспайтуғын бундай пәс қылықтарға нәлет айтады, Аяпберген Муұсаев басынан бахыт тайған уақытта сени қууатлап, саған хәртәреплеме жәрдем беретугын адамларды ғана нағыз дос деп танийды. Бундай хәкыйқат дослар класс уәкиллірі шілік кейіпте тәрбияланған үстем класс уәкиллірі арасынан табылмайды. Жарлылар шайырды қанша қууатлап, қоллағаны менен, оның гөззал әрманларының іске аса беруіне күдірет, шамасы жетіспейді. Енді не іслеу керек? Саррас жол қайда? Сансыз сораулар автордың алдында да, оқыушының алдында да тағы

кесе турып алады. Аяпберген Муўсаев өзинин ең жақсы нийетлеринин иске асыуын ақыл хәм даналықта, ауыз биршиликте, өз-ара сыйласықта, ҳадал мийнетте деп биледи:

Жигит ат көтермес мийман сыйламай,
Сөз сөйлеместин паркын ойламай,
Манлайдан тер агып, жаның кыйнамай,
Мийнет шекпей, табылғандай нан кайда?

Бирақ антагонистлик классларға бөлінген жәмийетте канша мийнет еткен менен, мийнетинин жемисин басқа биреулер пайдалана береді. Сен бәрибир ярым дийўанашылық аўхалдан қутылмайсаң. Сениң жақсы атың шықпайды, жаман адам қатарында жүребересен:

Жаман шулду жолын тауып жүрмесе,
Мийман күтип, кисиге нан бермесе,
Сөз сөйлесе, сөздин паркын белмесе,
Бундай жаман надаларға сан кайда?

„Жаман да жанын жеп жаман болады, жақсы да жанын жеп жақсы болады“. Революцияға шекемги қарақалпақ жарлылары жақсы болғысы келип, канша хәрекет еткени менен, күдирети жетпеди. Олар дурыс жол таба алмайды. „Жоқшылық жомарт ердің қолын байлайды“. Сонлықтан ол дәуірде мийнеткешлер санға илесе алмай қала береді. Енди не ислеу керек? Ким енди оларды қатарға қосып, теңлик әпереди?

Ақыл керек сөз мәнісін билмеге,
Рахбар керек түрлі жолдан журмеге,
Бай, жарлыны бир көзбенен көрмеге,
Ғәрийп айтар: әдалатлы хан дайда?

„Қайда?“ шығармасы—Аяпберген Муўсаевтың революцияға шекемги творчествосының жуўмағы хәм Уллы Октябрь социалистлик революциясынан сонғы дәуірі үшін программалық қосық деп есаплауға болады. Өйткени, шайырдың 1914—1915-жылдарға дейін жазғанлары усы сорауды („әдалатлы хан кайда“) қойыуға таярлық, кейінги творчествосы оған жууап ретінде көзге түседі. Бирақ биз автордың жекке стилин қәлиплесіу хәм жетилісіу процесін объектив жағдайлардан бөліп қарай алмаймыз.

Жазыушының сиясий-жәмийетлик, эстетикалық, философиялық көз-қарастары белгилі бір тарихый дәуірде, айырым класслардың мәплері тийкарында қәлиплеседі хәм алға рауажланады. Уллы рус социал-демократлары В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, А. И. Герцен, Н. А. Добролюбов, Н. А. Некрасовлардың индивидуаль стильлері XIX әсирдегі рус халқының миллий—азатлық гүреслеринин тәсийрінде қәлиплесті. Олардың барлық искерлигі, творчествосы Россиядағы крепостнойлық дүзимге қарсы қаратылды, жана жәмийетти орнатуға бағдарланды. Хәтте айырым шығармаларының атларын „Ким айыплы?“ (Герцен), „Не ислеу керек?“ (Чернышевский), „Руста ким жақсы турады?“ (Некрасов), деп сораулы формала қойып, жәмийетшиликтің пикирлерін ең әҳмийетлі мәселелерге аударып барды. Бундай мысалларды биз қарақалпақ классик шайырларынан да таба аламыз. Жийен жырау, Кунхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омарлар қарақалпақ халқының миллий-азатлық гүреслеринин айырым дәуірлері менен байланысly болды хәм актуаль мәселелер ҳақында хабарларды, сурен салды. Феодаллық—патриархаллық жәмийетти өзгертиу үшін „Кун кайда?“, „Неге керек?“, „Боларма екен?“ (Кунхожа), „Жаз келер ме?“, „Қашан рахәтлана дурсан?“ (Бердақ), „Не пайда?“ (Омар), „Қайда бараман?“ (Гулмурат) сыяқлы сорауларды ортаға таслады, тыңлаушыларды да ойланып, жууап табыуға мәжбүр етті. Өйткени бул сораулар тек авторлардың жекке қәлеуі бойынша емес, ал белгилі бір дәуір, айырым класс үәкиллеринин талаплары бойынша қойылды.

Аяпберген Муўсаев өз устазлары болған қарақалпақ классик шайырларының творчестволық дәстүрлерін қабыл етті хәм заманның, жарлы дийқанлардың тилегіне мууапық жана сорауларды ойлап тапты, оларға халық пенен бирликте жууаплар излестирді. Әдалатлы ханды халқымыз әсирлер дауамында әрман етті, гүрестің сыналмаған түрлі жолынан тууры алға баслау туғын басшыны (рахбарды) күседі. Патша, ханлардың әдалатсыз болатуғының халық өзинин көп жыллық тажирийбесиен билсе де, олардың түсинигінде айқын демократиялық дүзим, „Бас секретарь“, „Министрлер демократиялық дүзим“, „Бас секретарь“, „Министрлер демократиялық председатели“, „Премьер Министр“, „Президент“ сыяқлы хәзирги заман сөзлері, халықлық-

демократиянын баска формалары жок еди. Сондуктан Аяпберген Муўсаев каракалпак классик шайырларынын изи менен журип, „адалатлы хан кайда?“ сорауын такирарлады.

1905—1907 жылдарда болып өткен биринши рус буржуазиялык-демократиялык революциясы „Азияны биротала оятты. Күтэ езилген, орта эсирдин тунегинде туншыккан жүз миллионлаган халыктар жаңа өмирге умтылып, эпиўайы адамгершиликти правосы ушын гүреске косыла баслады“¹. Халыктардын бул миллий-азатлык гүреслери Аяпберген Муўсаевтың творчествосына да тәсийр етпей тура алмады, Шайырдын Уллы Октябрь социалисттик революциясына шекемги дәуирде жазылған көпшиликти шығармаларына тән көтеринки рух, оптимисттик кейип, идеялык айкынлык хәм избе-изликти, сиясий өткирлик халык массасынын класслык гүреси, сана сезимлериниң өсиўине байланыслы жүзеге келген еди. Демек, оның талантынын күши, жекке уқыбы, ақыл, билим дәрежеси—индивидуаль стили мыңлаған каракалпак дийқанларынын көзкарасларын дурыс сәулелендириўде көринди. Аяпберген шайырдың творчествосындағы халыктык—демократиялык элементлер оның жекке стилиниң артыкмашлыктары болып, автордың жаңа социалисттик турмыс ҳақыйқатлығын саналы түрде жырлаўына алып келди.

Әдетте жазыўшынын гүллән творчествосы пүгин бир образлар системасын курап, автор ҳәрбир шығармасында оның анаў ямаса мынаў тәрәпин алға раўажландырып барады. Бундай принцип Аяпберген шайырға да тән. Егерде ол „Қайда?“ қосығында „бай-жарлыны бир көз бенен көретуғын адалатты хан барма?“,—деп сораў қойса, „Сениң“ шығармасында „Әдил төре, жоқты султан“,—деп ашық жуўап қайтарды. Солай етип, 1916 жыллары тек Хийўа ханы ғана емес, рус патшасы да, барлық хәмелдарлар да әдил емес, деген жуўмаққа келди.

Рус патшалығынын биринши дүнья жүзилик урыспенен бәнт болуўы, Хийўа ханы Аспандиярдың жекке басынын ҳәзлигине кызып кегип, ханлықтын ҳәлси-

реуинен пайдаланып, Жунайдахан басқарған туркмен урыўларынын феодал басшылары қонсылас елатларға үзликсиз талаушылық атланысларын жасады. Үстем класс уәкиллери: хәмелдарлар, байлар, дин ийелери жаў менен биригип кетти.

Айырым адамлар өзлерин саўаштан бийтәрәп тутып, тек кара басынын, ҳаял, бала-шағасынын аманлығын ғана ойлады. Аяпберген шайыр „Көлге қаш“, „Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш“ қосықларында усындай қорқақларды әшкаралайды.

Әдебиетши Н. Жапаковтың бул „екеуи бир шығарма ямаса бириншиси басы, екіншиси даўамы деў де дурыс болар еди“¹—деген пикирине қосылмаймыз. Себеби „Көлге қаш“—қыят, абас Мактымкулынын, „Көлге қаш, Қалжан, көлге қаш“—қыят, қаржаубарас Якуп мақсымнын атынан шығарылған хәм олар қосық қурылысы бойынша да бири екіншисине усамайды. Бирак изертлеушиниң „бул еки қосықтың мазмуны, идеясы бир“—деген пикиринде тийкар бар. Ҳақыйқатында да бул шығармаларында суў көрмей, етигин шешетуғын ушқақларды, жаў көрмей, жарағын таслап қашатуғын қоян жүреклерди сатирик нышанаға алады. Бул эпиўайы женил кулки емес. Ел ушын жаны ашыған патриоттың жүрек куйиниши. „Айтылған сөз—атылған“[✓] Шайырдың өткир тилинен басқа жаўды қайтарғандай, ауылласларынын қолларына берип жибергендей курал-жарағы жоқ. Ызала, кекли қосық қатарлары менен душпанлардан өшин алады, заманласларының жарамас қылуаларын әшкаралап, ашыўын хәм ишкидебдиўин шығарады.

Көркем сөз устасы ҳешбир гәпин максетсиз, мәниссиз босқа айта бермейди. Тек кара басынын аманлығын ойлайтуғын өзимшил Мәмбетназарды, „хәрким өз бахтынан көрсин“,—деп катын, бала-шағасын төркини не жиберип, мал-дуньясына карамай қашатуғын қорқақ Палымбетти, „өзлеримиз не болсақ, болайық, сизлер көлге қашып аман қалың“,—деп ҳаялларынын мазасын алатуғын ушқақ Мактымкулы, Якуп мақсымларды, қостары „бир гәп айтса, зордан сөйлеп апалап“ оты-

¹ Ленин В. И. Сочинения, том 19, стр. 66.

¹ Н. Жапаков. Аяпберген Муўсаевтың творчествосы. Нәкис. 1964 жыл. 71 бет.

ратуғын, уйинен бир адым сыртқа шықпайтуғын өшик өкпе хәм ынжық Тилепти, ауылда бир күн турмай, мұдамы қаңғырып жүре беретугын саудагер Халмурат гөнелини әшкаралағандағы шайырдың айтажағы мынадан ибарат: бул адамлардың мақсет-ойлары жёкке басының хәм семьясының шеңберинен аулақ кетпейди. Булар елди сыртқы басып алыушылардан қорғай алмайды. Мәртлик ис хәркимнің қолынан келе бермейди, ким болса, сол халық ушын хызмет ете бермейди. Булардан улги алман, деп ескертип, заманласларын қахарманлық ислерге шақырады.

Адамлар арасындағы ала ауызлық, жәмленбегенлик, қорқақлық, сатқынлықтың қандай трагедиялық ақыбетлерге алып келгенин Аяпберген Муұсаев „Яу-мыттың келиуі“ қосығында оғада аянышлы-кейип пенен сүүреглейди.¹ Шайырдың отлы гәзеби душпанға болған халықтың кәхәри менен ушласып, қосық қатарларына келип қуйылады. Ол елди хайуанларша бүлдирип, қырып атырғанларды хәтте адам қатарында есаплагысы келмейди. Оларды адамгершилик хұжданын дүнья-малға сатқанлар, көргенсизлер, бурынғы патша-ханлардың тухымлары хәм олардың талаушылық сиясатын дауам етиушилер сыпатында әшкаралайды. Усының менен бирге қосықта автордың шеклениушилиги, қыйыншылықтың келип шығыу себеплерин хәм жаугершиликтен кутылу жолларын билмегени байқалады.

Жунайтхан ләшкерлери тонаушылықтың ең жабайы формаларын қолланды. Олар ауылдарды өртеди, тонады. Сонлықтан халық қорғаныуға қолайлы болғанлықтан, қалаға посып келип тығылатуғын еди. Қоңырат қаласында Аяпберген шайыр совет властын орнатуу ушын жүргизилген сауашларды жақыннан бақлауға хәм олардың характерин дурыс түсиниуге мүмкиншилик алады.

1920 жылы бул жердеги нөкерханада (казарьмада) бир неше күн болып, Аяпберген қызыл әскерлер менен халық нөкерлерине қарақалпақ классик шайырларының хәм өзиниң қосықларын оқып береді, баспашыларға қарсы сауашларда қахарманларша ерлик көр-

сеткен жигитлерге арнап, бир неше тәрийиплер жазады („Жүз басы“, „Есқалий“).

Егер Аяпберген Муұсаев Соркөл ауылында жазған қосықтарында тек „қарақалпақта қыят, қазақта әлим, залымларға олжа болған қушайды“, — деген болса, енди ол баспашылардан айырым урыулар ғана емес, тутас халықтардың, миллетлердің жәбир көрип атырғанын сезди. Сонлықтан қызыл әскерлер менен ықтиярлы халық нөкерлери өзлериниң миллетлик, диний өзгешеликлерине қарамастан, хәммеси бирлесип, сырт ел интервентлери хәм ишкі контрреволюциялық күшлерге қарсы қахарманларша түресип атырғанын шайыр йошлана жырлады:

Шаррик келип Қоңыратты шапқанда,
Суу орнына қызыл қаңлар аққанда,
Нуржан батыр шейитликти тапқанда,
Сау-саламат аман келдин, жүз басы...

Қырық жигитин барды Рустем жүрекли,
Шериу, нардек сауаш күни керекли,
Урыста хәр бири мыңға дәрекли,
Совет дейип, қылыш урды, жүз басы.¹

Бул қосық Аяпбергеннің бурынғы шығармаларына қарағанда алға атлаған елеули адымы болғаны менен, ол гейпара шеклениушиликтерден еле кутыла алмағаны сезиледи. Шайыр бундай қатаң класслық гүрескердің ески хәм таза жәмийет арасында өмир суриу ямаса өлим ушын болып атырғанын, паракхат, бахытлы заманға жетисиу ушын классық жәмийетти қурыу керек екенлигин толық түсинип жетиспеген. Олелдин басына түскен ауырманлықтың бир жағын тәғдийден көреді. („Әзелден язылған болса, не шара?“). Булар шайыр творчествосының эволюциясын характерлейтуғын моментлер болып, оның советлик платформаға кем-кемнен өткенин билдиреди.

Аяпберген Муұсаев 1921-жылдан баслап өз ауылында совет властын орнатуу хәм беккемлеу ушын көрнекли ислер жүргизеди. Ол дәслепп ауыллық шораның (Советтин) секретары, соң Соркөл волостьлық атқару комитети председателиниң орынбасары хәм секретары

¹ Р—22, № 35212, 26—30 бетлер.

¹ Р—49, № 1090. 74—77 бетлер.

болып 1928 жылға шекем истейді. Совет властының душпанларын әшкаралауда хәм сапластырыуда актив қатнасады. Өз ауылында бундай басшы хызметкерлерге көтерилиуи Аяпберген творчествосының рауажлануына унамлы тәсийр егті.

Совет властының дәслепки жылларында шайыр революцияға шекемги тийкарғы жанры болған сатира хәм тәрийп қосықларын жазыуды дауам етти және оларды заман талаптарына ылайықлап алға рауажландырады. Сатиралық шығармаларында ол өмири таусылып киятырған байлардың, сутхорлардың, дин ийелеринин үстинен күлди („Қыз қыдырған жигит“). Тәрийп қосықларында автор гөззал қызлардың портретин жасады, олардың сүйгенине еркин қосылғанын куәтлады хәм жаңа заманның келиуи менен қуғықлады („Бийбиҳажар“, „Мәсхан“). Шайыр хаял-қызларға бурынғысынша бай—феодаллық көзқарас пенен қатнас жасаушыларға кескин турде қарсы шығады, азат хәм тураклы муҳаббатты қадірлеуге шақырады:

Исими Мәсхандур—шул қыздың аты,
Мәгзер Шәсәнемге қасылы хәм заты,
Қыз қадирин билмей жүрген елаты,
Елинде көп екен душпанын сениң.

Хақыйкатында да 20-жыллардың биринши ярымында жаңа турмыстың ашық душпанлары, оның артық-машлықтарын түсинбеуши адамлар көп еди. Оларға кыйрата соққы беруи сол күнлердин ең әҳмийетли уазыйпаларынан есапланатуғын еди.

Көсемимиз В. И. Ленин 1921-жылы 3-мартта „Большевиклик, советлик революция хаял-қызларды езиудин хәм тенсизлигинин тамырларын соншелли тереннен кесип таслайды, дүнья жүзиндеги бирде партия, бир де революция оларды бундай етип кесийуге умтылмады“,¹—деп ескерткен еди.

Аяпберген Муусаев хаял-қызлардың азат хәм бахытлы турмыс кешериуине тосқынлық етиуши көп душпанлардың хәрқыйлы типлерине қарсы гүрести. Егер автор „Өтепберген“ қосығында көп хаял алыуға урынушылар үстинен күлсе, „Бар екен“ шығармасында Совет хукиметинин әдил нызамын бурмалап, жас

¹ В. И. Ленин. Соч. том 42, пятое издание, стр. 369.

қызларды пара, қалың малға сатыушыларды әшкара етеди. „Мәтен шайыр“ сатирасында өз теңине еркин сүйип қосылған, ески тәртипте бузыушы жасларға мин тағып, „елиң надурис жолға түсип кетти“,—деп Аяпберген шайырды да сыртынан айыплаушы пәмсиз өсекшиге кыйрата соққы береді хәм оны саналы, әдеп икрамлы болыуға шақырады.

Солай етип, Аяпберген Муусаев өзинин сатиралық, тәрийп қосықларында да совет хукимети менен коммунистлик партияның күнделикли сиясатын халық масасына көркем сөзбенен пропагандалауда тийисли үлес қосты. Егер 1918-1922 жыллар тийкарынан шайырдың излениу, үйрениу, Советлик платформаға өтиуге таярлық дәуири болса, буннан соңғы уақытларда ол жаңа социалистлик турмыс хақыйқатлығын саналы түрде жырлайтуғын „Ленин“, „Бола баслады“, „Биринши май“, „Мойнак“, „Нәсийхат“ тағы баска өзинин ең жақсы шығармаларын жазды хәм карақалпак Совет әдебиятын баслаушылардың бири сыпатында танылды.

Социалистлик турмыс хақыйқатлығы карақалпак халық шайыры Аяпберген Муусаевтын жекке стилине де жаңа бағдар берди. Енди ол өз шығармаларының темасын Карақалпақстанда социалистлик жәмийетти дүзиу ушын жүргизилип атырған гүреслерден алды, сюжетти адамлар арасында қәлиплесип киятырған өз-ара жаңа қарым-қатнастардан излеп тапты, көркем тилди заманласларының түсиниуине хәм қабыллауына қолайластырды. Солай етип, Аяпберген Муусаев қосықларының идеялық-көркемлик қәсийетлерине жаңаша сыпат хәм тур бере алды. Шайырдың жекке стиліндеги бул жаналықлардың хәммеси оның көплеген шығармаларының дәуир сынынан табыссыз өтиуине себепши болды.

Шайыр творчествосының идеялық-көркемлик қәсийетлери бойынша жоқары баскышқа көтерилиуи—бирден секириу ямаса бурынғы творчестволык принциптеринен бас тартыу жолы менен иске асырылмады, керисинше, оның барлық шығармаларын тутастырушы өзегі автордың жекке хауазы, оригиналь хакатери, дүнья таныу өзіншелиги сақланып калады. Бірақ бул индивидуаль белгилер жәмийетлик турмыс хәм шайырдың рухый дүньясындағы өзгерислер менен байланыссы жаңа сыпатларды қабыл етип барады.

Солай да художниктің гүллен дөретпелеріне ортақ әдеуір тұрақлы көркемлеу құраллары болады. Шығармаларының мазмун хәм форма бірлігін сақтап, шайырдың творчестволық эволюциясына нәзер аударсақ, Аяпберген Муұсаевтың революцияға шекемгі гейпарасууіретлеу құраларын советтік дәуірде де қолланғанын көреміз:

Бұлттан шыққан он төрт күндік ай болып,
Залымға күн түүды, гедей бай болып,
Бай-залымдар басы білен ғай болып,
Ташларды еритті сөзі Лениннің.

4. «Он төрттік ай» — гөззаллықтың символы. Шығыс әдебиетлерінде әдетте он төрт күндік айға сулуы қыз-тілінде бұл символикалық образға сиясый, жәмийеттік мәні беріледі. Сөйтіп ол тұрақлы традицион тенеудің тек жекке адамдардың сыртқы түр-түсің, сулуылығын аңлататуғын жалғыз ұазыйпасына гүллен жәмийет турмысындағы гөззаллықты қосады. Бир сөз дизбегіне жана хызметлерді бағышлап, оны тағы да активлестіреді. Жәмийеттік дүзімдегі антагонисттік карама-қарсылықтардың сапластырылуы-сөзлер арасындағы «карама-қарсылықтың» жойылуына да алып келді. Егер бұрын «булыт» — «қараңғы түнек», «қайғылы турмыс» деген унамсыз мәніні аңлатып, «он төрт күндік ай» менен хешқандай «ауқам» бола ал-тырады. Солай етіп ол көркем ойды бири-бирине шебер байданыстырып, кем-кемнен рауажландырып барады. В. И. Лениннің хәрбір басқан изінің миллионлаған мийнет адамының көзін ашыуы, көсемнің езиушиликтің көп әсірлік түнегіннен халықты жақты заманға шығаруы символикалық планда емес, реалист-лік картинада исендіріледі. Шайыр төртінші катарда және де традицион тенеуді қайталайды: «Ташларды ериткен сөзі шул қыздың», — «Ташларды еритті сөзі Лениннің». «Шул қыздың» тәрийпинде бұл тропа мақтау жанрының дәстури бойынша шәртлі түрде қолланылып, геройдың характеріне онша үйлеспеген болса. «Ленин» де сақаға қорғасын қуйғандай болып тур. Өйткені В. И. Лениннің пикири адамзат тарий-хында уллы-уллы өзгеріслердің иске асырылуына

себепші болды. Теория миллионлар тәрепинен саналы түрде өзлестірілгеннен кейін тек дүньяны билиу құралы ғана емес, дүньяны өзгертудің күдіретлі құралына айланды. Демек, традицион тенеу шайырдың соңғы тәкірарлауында өзіннің мәнілік күшін жоғалтқан жоқ, керісінше, жана реңлерменен жарқырады.

Ленин шығып, таза жоллар ашылды,
Жер жүзіне түрлі жеміс шашылды,
Гедей атқа миніп, байлар басылды,
Бірдей болды қысы-жазы Лениннің.

Мине, шайырдың эстетикалық идеалы менен жәмийеттік турмыс арасында сәйкес келмеушілік жоқ етілді! Аяпберген Муұсаев «Қайда?» қосығында гедейлердің байыуын, үстемлікті өз қолына алуын, бай-жарлыны тендей көретуғын ханды, турлі жолдан массаны алға баслауығын басшыны хәм тағы басқаларды әрман еткенін билеміз. «Ленин» қосығын шәртлі түрде «Қайда?» философиялық лирикасының дауамы деуге болар еді. Себебі екеуі арасында қандай да болмасын бир идеялық бағдар бар сыяқлы сезіледі. Бирақ бұл идеялар турмыс материалының характеріне карап түрліше шешиледі. 1914—1924 жыллар арасында жүзеге келген уллы тарийхый өзгеріслердің мысалында шайыр «бай жарлыны бир көз бенен көретуғын әдалатлы ханлардың» болмауығына исенді. Ол шығармалалары арасында идеялық-көркемлік бірлікті сақтап отырып, хәрбір қосығында бұл творчестволық принципті алға рауажландырып барды. Дәуірдің талаптарына жууап бермеуіғын тереплерін қайталаудан бас тартты. қалғандарын жана мақсетлер ушын хызмет еттірді. «Стиль дегеніміз-жанлы, рауажланыушы, карама-қарсылықлы кубылыс, онда элементлердің теңсалмақлылығы хәм бірлігі қысқа уақытлы, ал хәрекет, ишкі өзгеріслер мұдамы болып турады»¹ Шайырдың жекке-стиліне характерлі ишкі өзгеріслер бәріннен бұрын жәмийеттік турмыста болып өткен жаңалықтардан гәрезлі болады. Егер Аяпберген Муұсаев «Қайда?»

¹ И. З. Серман. Поэтический стиль Ломоносова. М.—Л. «Наука» 1966. стр. 7.

қосығында мийнеткеш халықты азатлыққа шығаратуғын басшыны ұлыұма әрмат еткен болса, „Ленин“ шығармасында сол тілегінің конкрет іске асқанын жырлайды. „Тұұры жол“, „түрлі жол“, „хак жол“, — „даңғыл жол“ революцияға шекемги қарақалпақ халық шайырларының ізлеп, таба алмай кеткен жолларының қысқаша дизими мине усы. Аяпберген Муұсаев өзінің устазларының хэм заманласларының дәстури бойынша „Рахбар керек турли жолдан жүрмеге“, — деп сурен таслады. Енди ол „түрлі“ сөзінің орнына „таза“ ны қолланып, „Ленин шығып, таза жоллар ашылды“, — деп куұанды. Демек басшының конкретлиги шайырдың ізлеген жолын да конкретлестирди. Енди Аяпберген Муұсаевқа түрлі жолдың кереги жок, тек оған таза жоллар ғана керек! „Жол“ — „Ленин“ қосығының орайлық мәселелерінің бири болғанлықтан „таза жол“ сөзлери бирнеше мәртебе такирарланады. Усы аркалы автор халық турмысының түрлі тарауларына өз тыңлаушыларын ертип апарады хэм бурын ол мынадай аұхалда еди, ал хәзир мынадай ұллы өзгерислер әмелге асырылып атыр деп исендиреди:

Залымлар аш болды, гедейлер тойып,
Бурынғы ески жол-әдетти қойып,
Жуұан курсак бай хэм ийшанды жойып,
Гедейди кутқарды жолы Ленинің.

Аяпберген Муұсаев В. И. Ленинде хеш қандай кәраматлы кәсийегти, уәлийликти, тәбияттан тысқары күшти көре алмайды. Ол мийнеткеш халықты оғада сүйгенликтен, пидәкерлик мийнег етип, көп оқып, көп жазғаны ушын хэмме нәрсени билип отыр, ұатанға шексиз мухаббат, мийнег сүйиұшилик көсемнің жекке өзине тән ақыллылық пенен қосылып, оны данышпан философ дәрежесине жеткерди. Аяпберген шайыр көп тәрийп қосықларына тән шәртли теңеулерди қолланыұдан бас тартып, хәрбир сөзине бул жерде саналы қатнас жасаған. Сонлықтан ол традицион тропаларға да жаңа идеялық-көркемлик уазыйпалар қойды.

Аяпберген Муұсаевтың „Бола баслады“ шығармасы өзінің идеялық-көркемлик қунын толық сақлап, бүгінги күнги китап оқыұшыларына жетип турған жок.

Мине, бизин алдымызда баспа, машинопись, қолжазба түріндеги Аяпберген Муұсаевтың „Бола баслады“ қосығының онлаған варианты жатыр.

Текстология илими „текстолог контекстин жәрдеминне мұдамы сүйениұи тийис: түсиниксиз орынды оқыұ ушын барлық тексттин мәнісин пухталық пенен терең ойлаұ, ұлыұмадан айырымға өтип хэм усы айырым орынды оқып алып, ұлыұманың мәнісине қайтадан айланып келиұ зәрұр“¹, — деп үйретеди.

Аяпберген Муұсаевтың „Бола баслады“ қосығының тийкарғы идеясы-бизин елимизде социализм жәмийетінің орнауын, ұсының нәтийжесинде хэмме миллеттердің өз алдына мәмлекеглик властьқа ийе болыұын, халық пенен бирге адамлардың жекке басының азатлыққа шығыұын жырлаудан ибарат. Шайыр революцияға шекемги қосықларын бир кисиниң басынан кешкен айырым турмыс эпизодына курып, оннан мәлим социаллық группа уәкиллерине тән поэтикалық жуұмақ жасаса, бунда, керисинше, ұлыұма уақыялардан соң ғана айырым адамлардың басынан кеширгенлерин баянлайды. Өйткени шығармаға мазмун болған турмыс фактлары хэм автордың ой-мақсетлери усындай творчестволық усыл қолланыұды талап етеди. „Бола баслады“ қосығының усы тийкарғы өзгешеликлерин есапқа алғанда ғана, биз оның айырым қатарларындағы алжасықларды табыұ мүмкиншилигине ийе боламыз:

Тарийх бир мың үш жүз отыз үшинде,
Заман хәр тәрепке дөне баслады.
Жұрт жыласып Николайдың тусында,
Хәр түрлі қысыұмет көре баслады².

1333-хижирий жылы хәзирги жыл есабының 1914—1915—жылларына сәйкес келеди³. Бул дәуирде империалисттик мәмлекетлер арасында дұньяны қайта бөлиұ ушын гүрес күшейген еди. Соның салдарынан 1914-жылдың август айының басында биринши жер жүзи-

¹ Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. М—Л. „Наука“ 1964, г. стр. 19.

² Китапта жок қатарлар, сөзлер қол жазба дәреклерден алынған. (Р—49, №1107) 39, Р—50: №1141, Р—50 №35 303 хэм т. б.).

³ Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления. Изд. АН СССР. М—Л. 1961 г. стр. 273.

лик урыс басланып кетти. Аяпберген Муўсаев халықлардын санасында аўыр из қалдырған усындай тарихый ўақыяларды сўўретлеўден баслайды. Себеби бул урыстың жалыны Орта Азияны шарпыған еди. Усының нәтийжесинде 1916-жылы хэмме жерде дерлик халық көтерилислери келип шықты хэм бул көтерилис өзбек, казак, түркмен, тәжик, каракалпақлардын миллий-азатлык гүреслеринин тийкаргы этапларынан есапланды. Халықлар патшашылыққа наразылығын, маўасаға келмейтуғын карама-карсылығын хэм жеккөриўшилиги ашық түрде көрсетти. „Қысыўмет көриў“ сөзлери 1941—1956, 1960 жылғы Аяпберген Муўсаевтың шығармалар жыйнақларында хэм басқа да китапларда басылып жүрген „ўстемге көниў“ сөзлеринен көри автордың жекке стилине, шығарманың лейтмотивине оғада жақын. Себеби „журт жыласып Николайдың тусында, хәртүрли ўстемге көне баслады“, — десек, патшашылыққа қарсы кем-кемнен өсип баратырған революциялық хәрекеглердин барысын дурыс аңғара алмаймыз. Автор халықтың ўстемликке көниўин емес, керисинше, ўстемликти өз қолына алыў ушын жүргизилген гүрес процессин сўўретлейди.

Саллат бер деп мусылманыў орыска,
Губирнатыр буйрық берди болыска
Бир үйден үш адам айдап урысқа.
Гедей жылап, байлар күде басла

Аяпберген Муўсаев Орта Азияда жасаўшы жергиликли халықлардың тәгдийрин Россия империясындағы басқа миллетлер менен байланыстырады. Олардың хэммесинин алдында ортақ душпан-капиталистлик дузим хэм рус патшалығы турады. „Бир үйден үш адам айдап урысқа“ қатары усы ўақытка шекем жәрияланған „Жети үйден бир адам айдап урысқа“ гәпинен анағурлым күшли. Себеби Шайырдың айтажақ ойын дурыс жеткереди. Ол тек мусылман дининдеги халықларды ғана айтып отырған жоқ. Баспаға таярлаўшылар Каракалпақстанда 7 үйден мәрдиқарға бир адам алғанын нәзерде тутып, Қ. Айымбетов тәрәпиней жазып алынған қатарларға өзгерис киргизсе керек. Бул хәрекет сәтсиз. Себеби мәрдиқар тылда хызмет етиў ушын алынған хэм буннан Аяпберген шайыр толық забардар болған. Ол солдат алыўды бәне етип, болыслар

байларға тиймегенин, жарлының өзин, инисин, баласын да әскерликке айдап, усының салдарынан гедейлердин жылағанын, байлардын күлгенин сўўретлеп отыр. Қолжазбадағы „саллат“, „орыс“, „губирнатыр“ сөзлери халықтың сол дәуирдеги сөйлеў тилине сәйкес келеди. Басқа тиллерден кирген сөзлерди әзіргі орфографиялық қағыйдаларға муўапық дурыс жаза берийимизге болмайды. Бул, бириншиден, каракалпақ тилинің раўажланыў өзгешеликлерин көрсетийўге зыян берсе, екнншиден, шайырдың жекке стилин анықлаўға кесент етеди. Өзбек, казак, түркмен әдебиетши, илимпазлары рус-интернационал сөзлерин көркем шығармада қолланылған формасында жиберип, автордың оригиналын сақлап қалады.

Таза тәртип болды-хуррият заман,
Кетти басымыздан кайғы-ғам думан,
Заманымыз енди болды абадан,
Кеммағалға нәўбет жете баслады.

Россия пролетариаты патшашылықты қулатты. Буржуазия хэм помещиклердин қарсылығын сындырып, мәмлекетлик власты өз қолларына алды. Уллы Октябрь социалистлик революциясы жеңип шықты, елде таза тәртип орнатылды. Мийнеткешлерге хуррият-азатлық хэм еркинлик берилди. Аяпберген Муўсаев мүмкин болғанынша Каракалпақ тилинің байлығына сүйенген, жана турмыс ҳақыйқатлығын сўўретлеўге ылайық сөзлер сөзлик фондымыздан табылмаған жағдайларда ғана басқа тиллерден қабыл етип алған. Шайырдың тири ўақтында жазып алынған жоқарыдағы куплетте „Октябрь“ сөзи жоқ. Бирақ „таза тәртип, хуррият заманның“ Октябрьден кейин орнатылғаны хэммеге мәлим. Сонлықтан оригинальға рус-интернационал сөзлерин араластыра берийўге болмайды. Уллы Октябрь революциясына шекем каракалпақ халқы азатлықты, еркинликти әсирлер бойы ансаған менен, оның не екенин ҳақыйқат турмыста көрмеген еди. Бул сөзлер әдебий тилде күтә сийрек ислетилер еди. „Азатлық“, еркинлик“ сөзлеринин орнына сиясий-жәмийетлик термин ретинде өзбек, түркмен, казак, қырғыз, каракалпақ тиллеринде 20 жылларда „хуррият“ сөзи қолланылар еди. Аяпберген Муўсаев ески түркий әдебий тилин жақсы билгенликтен, хэмме адамларға

түсиникли болғанлыктан усы сөзди өзиниң поэтика-
лық лексикасында актив қатнастырған.

Келди айналып мийнеткештиң нәубети,
Бирлик пенен мәжиліс ашқан сәубети,
Искендер-Зулқарнай тажы-дәулеті,
Хүкімет басына қона баслады.

Бул куплеттин 3—4 қатарлары каракалпак халқы-
нын ойлау хәм сөйлеу өзгешелигине автордың инди-
видуаль стилине сәйкес келеди. Себеби халық бурын-
лары фантастикалық бахыт кусы болады. Ол кимнің
басына қонса, сол адам патша болып сайланады, деп
исенген. Шығыста ең күшли патшалардың бири—Ис-
кендер Зулқарнай (Александр Македонский) есаплан-
ған. СССР да патшалық жоқ етилди, басқарыу аппа-
раты совет хүкіметиниң қолына өтті, демекши бол-
ған шайыр.

Ал қосық ҳазирги жәрияланған вариантында „Ис-
кендер—Зулқарнай жери-дәулеті, хүкімет қолына
кире баслады“—деп, Александр Македонскийдің мәм-
лекети, жер территориясы, совет хүкіметиниң қолына
өтип атыр, деп өзгертилген. Бул жерде Искендер-Зул-
қарнай унамлы патша сыпатында түсиниледи хәм совет
хүкіметиниң характери аз да болса бурмаланыуға
жол қойылады, себеби оның азат етиүшилиқ роли кө-
ринбейди. Орта Азия халықлары миллий-азатлық
гүреслериниң барысында патша, хан, султанлардың
әдил емес екенлигине көзи жетти. Мийнеткешлердің
усы көз қарасларын билдирип, атаклы қазақ ақыны
Абай Құнанбаев „Ескендир“ поэмасында Александр
Македонскийдің (Искендер Зулқарнайдың) басып
алыушы жауыз патша сыпатында реалистлик образын
жасап шықты. XX—әсирдің биринши шерегиндеги
уллы социаллық-жәмийетлик қайта дүзиулер мысалын-
да мийнеткешлердің патша, хан, султанларға көзқа-
раслары тағы да айқынласа түсти. Халықтың ең жар-
лы қатламынан шыққан шайыр Аяпберген Муўсаев
Искендер Зулқарнайды унамлы патша типинде бериуи
мүмкин емес!

Шайыр бурынғы патшаларға көзқарасларын тағы
да раўажландырып, олар халықтың ҳақыйқат басшысы
бола алмады. Олар туўралы таратылған легендалардың
барлығы өтирик. Жеңилмес күш, әдиллик тек совет

хүкіметинде ғана! Сонлықтан оған хәмме халық ырза
болып, куўатлап атыр, деп тастыйықлайды:

Хәрким болдым десе, болған еместі,
Жер жүзин бир күнде алған еместі;
Әскер жыйнау, қылыш салған еместі,
Уллы журттың кеуили пите баслады.

Бул куплет бурынғы патша, ханларды әшкаралау-
ға қаратылған. Олар елден ықтыарсыз әскерлер жый-
нады хәм курал-жараклар ушын салықлар салды, бас-
қа халықларды қырды, тонады хәм өз елин де дийуа-
нашылыққа түсирди. Совет хүкіметинде ондай сиясат
жоқ, ал мийнеткешлердің өзлери ықтыяры менен Ана-
Уатан топырағын езиушилерден хәм басып алыушы-
лардан тазартты. Сонлықтан бул жениске хәмме ха-
лықтың кеуили толды, деп тастыйықлайды. Қолжазба
дәректеги бул куплет китаптағы қатарлардан әдеуір
жақсы. Өйткени „Бул азатлық бирден болған еместі,
қан төгилмей аңсат алған еместі“ деген қатарларда
онша көркем ой хәм сззим жоқ. Буның үстине автор
„Бул сөзимниң бири жалған еместі“,—деп ескерткени
менен, китап оқыушылары инана қоймайды. Ол сүу-
ретлеп атырған турмыс ҳақыйқатлығының жалған емес
екенлигин шайырлық таланттың күши менен реалист-
лик картиналарда көрсетиуи тийис.

Қой—қозының бөри болды жолдас,
Қабыл болды пұқараның көз жасы,
Түскеннен соң хұқуўметтиң куяшы,
Хәрким өз жолына жүре баслады.

1960 жылға Аяпберген Муўсаевтың шығармалары
жыйнағында биринши қатар түсирилип, орнына көп
точка қойылған. Нәтийжеде автордың „бурын үстем“
класс ўәкиллери қасқыр, жарлылар қой-қозылар еди.
Жәмийетлик дүзим бөри менен қой-қозыларды мәж-
бурий түрде жолдас қылып қойып еди. Олар жарлы-
ларды қәлегенинше тонар еди. Халық жыртқышлар-
дың пәнжесинен қутылыуды әрман етип, мұдамы зар-
ланып жүрди. Енди мийнеткешлердің тилеклери орын-
ланды. Октябрь социалистлик революциясының нуры
халық массасының жүретуғын жолын қуяштай жар-
қыратты хәм хәмме азатлыққа шықты“—демекши бол-

ған нийетин толық түрінде түсинбей қалады. Бул жерде күшли контраст бар: әдетте бәрилер түнде топылысқа өтеди, қараңғыда кеуилине келген жауыздықларды ислеиди. Бул ески дүзимнің социаллық тийкарынан шығатуғын әдилсизлик. Себеби класслық жәмийет: „адам—адамның қасқыры“—деген принципке курылады. Қуяш—азатлық, жақтылық турмыстың символы. Аяпберген халыққа түсиникли формада уллы өзгерислерди усылайынша сүүретлейди.

Қарақалпақ мийнеткешлериниң Уллы Октябрь социалистлик революциясының жеңислерин үлкен кууаныш пенен күтип алыуына қандай жағдайлар себеп болды? Бул сорауға Аяпберген Муўсаев „халықтың еки-үш тәреплеме езилиуи, тууысқан миллетлер мийнеткешлериниң тәсийри хәм класслық бирлиги, Коммунистлик партия және совет хукиметиниң жүргизип атырған әдил сиясаты“,—деп жууап кайтарады.

Николай байлардың сөзини сөйлеп,
Хәмелдары төре бузды пара излеп,
Уры, гәззап болса, жайыны гизнеп,
Мал таптырып, шерик бола баслады.

Демек рус патшашылығы барлық үстем класс уәкиллери халыққа душпан топарлар менен ауыз жала-сып, биригип кетти. Олардың барлығының мәплери, мақсетлери ортақ еди. Бул жергиликли миллетлердин де езилиуши класс уәкиллеринде наразылықты келтирип шығарды.

Қарақалпақ халқы Хийуа ханынан да аз жәбир көрген жоқ: тахтта залым патшалар турды, миллий-азатлық гүреслерин қанға бөйп бастырды, жарлыларға ауыр салықларды салды, байларды, хәмелдарларды, дин ийелерин өзиниң қол шоқмарына айландырып алды:

Хийуалының хийлеси көп дузағы,
Елден пара жеген залым бузақы,
Сахирадағы қарақалпақ қазағы,
„Бул қалай?“—деп пикир қыла баслады.

Жергиликли миллет адамларының революциялық санасы өсип барды. Рус пролетариатының басшылығында рус буржуазиясына, жергиликли байларға, хәмелдарларға, дин ийелерине—барлық контрреволюциялық

шлерге қарсы шешиуши атланысқа шықты. Октябрь социалистлик революциясының жеңиси нәтижесинде наған таза тәртипги беккемлеп қалды, советлик жол-садықлық пенен дауам етти:

Шәхәримиз Қоныратдүр қаланың шети,
Әзелден жандырған түркменниң оты,
Мукаш уғлы Мәжийт—халықтың соты,
Совет заңын беккем тута баслады.

Аяпберген Муўсаев жасаған елатта айырым баспа-шылар топары 20 жыллардың орталарында да хәрекет етти. Олардың басшылары түркмен урыуларының баскарыушылары болғанлықтан хан Жунайт, Дошмык, Турды Қылыш деп атамай, „Түркмен“ деген улыўма сөз бенен алған. Бул уғым сол дәуирде шайырдың лексикасында, ауылласларының сөйлеу тилинде „душпан“, „баспашы“ сөзлериниң синоними ретинде де қолланылған. Сонлықтан 20 жыллардағы қарақалпақ халық шайырларының хәм ауыз еки әдебиятымыздың айырым шығармаларында ушырасатуғын „түркмен“, „яўмыт“ сөзлеринен бүгинги китап оқыушылары хәзирги социалистлик түркмен миллетин хәм улыўма түркмен халқын түсинбеуи тийис. Рус колонизаторлары, хан хәмелдарлары, жергиликли үстем класс уәкиллериниң езиуинен, Жунайтхан бандаларының атланысларынан қуғқарып, қарақалпақ халқын азатлыққа шығарғанына шексиз кууанып, Аяпберген шайыр совет хукиметине шын жүрекпен алғыслар айтады:

Жасасын хукимет енди хәрқалай!
Иошилерден дәкилат алып айма-ай,
Бир жылда шақырып уллы қурылтай,
Ким жақсы, ким жаман биле баслады.

Аяпберген Муўсаев ауыллық шораның секретары, соң волисполком председателиниң орынбасары хәм секретары болып ислеген дәуирде ис баскарыу көбинесе өзбек тилиниң хорезм диалектисинде жүргизилер еди. Буның тәсийри Әмиўдәрьяның сол жағалығында, Хорезм Совет Социалистлик республикасында жасайтуғын қарақалпақлардың тилине тийди. Өйткени, „мүовин“ („орынбасар“), „марказ“ (пайтахт), „Шахриазм“ (уллы шаҳар) „лауазым“ (хызмет орны, миннет, уа-зыйпа, хуқуқ), „мухтариат“ (автономия, гәрезсиз-

лик, өз алдына") ҳам тағы басқа сөзлеринин мәнісін толық беретугын каракалпакша эквиваленті ол уақытта сөйлеу ҳам әдебий тилімізде жоқ еді. Сонлықтан шайыр гейпара орынларда басқа тиллерден кирген сөзлерди қолланыуға мәжбүр болды.

Хүкімет сорами—жүз мың шаҳри азим
Хәр журттың өзіне берип лауазым,
Ташкент сораминда бизиң Хорезм,
Хийуа марказ болып тура баслады.

„Шахриазим“, „лауазым“ сөзлери „Хорезмге“ уйкасыу ушын ғана алынбаған. Шайыр „хүкіметте жүз мың уллы кала бар“ деген формада беріуі де, қалған қатарларын соған уйкастырыуы да мүмкін. Бірақ, өмирінше сахрада өскен, „күйік көпирден“ аржағын көре алмаған әпиуайы каракалпак дийқаны уллы қалаларды көз алдына айкын елеслеттире алмайды.

Бул жағдай Аяпбергенди „Уллы кала“ ның орнына „шаҳри азим“ ди колланыуға ийтермеледи. „Лауазым“ сөзи тууралы да усыны айтыуға болады.

Демек, ески түрк әдебий тилиндеги сиясий-административлик уғымды аңлататуғын „лауазым“ сөзин қабыл етиу шығарманың мазмунына зәрүрли болған. „Ташкент сораминда бизиң Хорезм, Хийуа марказ болып тура баслады“,— деген қатарларда бүгинги китап оқыушыларына онша түсиниксиз. Өйткени, Өзбекстан ССР ы сон дүзилди. Оннан бурын Бухара ҳам Хорезм халық республикалары орнатылды Өзбекстаннын хәзирги пайтахты Ташкентке ол дәуирде ХССР дың орайы Хийуаның қандай қатнасы бар?—деп, ойланып қаламыз. Аяпберген шайырдың гәплериниң лийкини мынада: РКП (б) Орайлық Комитетиниң усынысы бойынша 1922-жылдың февралында Орта Азия республикаларының хожалық жумысларына басшылық етиу ушын Орта Азия экономикалық кеңесин, Орта Азия суу хожалығы, мәмлекетлик банк ҳам тағы басқа басқармакаласында жәмлестириледи. Булардың хәммеси Ташкентсаев мине усылардан хабардар болған.

Енди шайыр Орта Азия ҳам Қазақстан республикаларында миллий шегаралардың бөлиниу процесин сөз етеди. Аяпберген Муўсаев Москвада болып өткен Пүткил Россиялық Орайлық Атқаруу комитетиниң XI ша-

қырык екінши сессиясына ҳам советлердиң Пүткил-союзлық III съездине қатнаскан [каракалпакстанлы] уәкиллердиң хызметин күтә жокары бақалайды. Бул бүгинги күнги китап оқыушыларына курғак мактау болып көрингени менен өз дәуири ушын оғада әхмийетли мәселе еди. Өйткени, бириншиден, власть басынан шетлетилген ески хәмелдарлар, байлығынан айрыла баслаған кулақлар, куўдалауға ушыраған дин ийелери партия, совет активлерин пукара халыққа улыжык етип көрсетиуға урынды ҳам оларды өлтириуға шекем барып жетти. Екиншиден, буржуазиялық көз карастағы айырым миллетшилер каракалпак халқынын бир миллет болып биригиуине қарсы шықты ҳам усынын салдарынан миллий шегараларды белгилеу мәселеси Каракалпакстанда басқа республикаларға карағанда бираз кейин шешилди¹.

Усындай уақытларда жергиликли каракалпак коммунистлериниң хызметлерин тәрийиплеп, оларды жақсы әдил басшылар сыпатында көрсетиу—жаңа турмыс хакыйкатлығын тастыйықлауды аңлатар еди:

Каракалпактын босқа қалған хабары,
Мәрт жигиттин келер намысы-ары,
Уғлы Досназардын Аллаһияры,
Мәскеу мәжилисине бара баслады.

Аяпбергенниң „Бола баслады“ шығармасының тийкаргы қаҳарманы Аллаяр Досназаров тарийхый адам болып, ол 1896-жылы Тербенбес деген жерде жарлы дийқан семьясында тууылды, революцияға шекем жоқшылықтың барлық зардабын басынан кеширди, татар, армян байларының есигинде малай, Төрткүл, Хийуа пахта тазалау заводларында жалланбалы рабочий болып иследи. Аллаяр Досназаров Октябрь Социалистлик Революциясының жеңислерин қорғауға бириншилер қатарында киристи. Ол 1918-жылы партия ағзалығына өтти ҳам Каракалпакстан, Хорезм, Ташауыз областларынын территорияларын Жунайтхан нөкерлеринен азат етиуға актив қатнасты және қаҳарман гвардияшы

¹ История Узбекской ССР. Ташкент, „Фан“. 1967 г. том III, стр 384-385.

болды. Аллаяр Досназаров пытыраңқы түрде жасап атырған карақалпақтардың улыұмасын, шегараларын анықлауда да үлкен хызмет етті. Ол Төрткүл, Хийуа, Қызыл Орда, Ташкент, Москва қалаларында болған мәжилисдерге қатнасты хәм карақалпақ халқының ўәкили ретинде миллет мәселеси бойынша шығып сөйледі. Биз Москвадағы В. И. Ленин атындағы мәмлекетлик китапхана фондларынан белгили қазақ жазышысы С. Сейфуллин аударған Аллаяр Досназаровтың сөйлеген сөзлериниң рус тилиндеги қысқа тезислерин таптық. Пүткил Россиялық Орайлық Атқарыу комитетиниң XI—шақырық Екинши сессиясының жетинши мәжилисинде, 1924 жылдың 14-октябринде А. Досназаров төмендеги мәселелер бойынша карақалпақ тилинде шығып сөйлейли: „Қарақалпақ миллети енди баска халықлар менен тендей өзиниң республикасын дүзиўди қәлейди хәм татар, башкурт, кыргыз хәм баска да республикалардай болып, бул халыққа да дықкат бөлиниўин талап етеди...”

РКП (б) Орайлық Комитетти хәм Пүткилсоюзлық Орайлық Атқарыу Комитетти 1924 жылдың 14 октябринде карақалпақ халқының бул тилегин қабыл етті. Нәтийжеде Түркстан республикасының Әмиўдәрья областында, Хорезм халық совет республикасының Территориясында жасаушы карақалпақлар бир административлик, сиясий орайға бириктирилди хәм Аллаяр Досназаров Карақалпақстан областьлық партия шөлкемлестиріу бюросының жууаплы секретары болып тайынланды. Аяпберген шайыр карақалпақ халқының тарийхындағы усындай әҳмийетли жаңалықларды көрнекли ел басшысы Аллаяр Досназаровтың ерлик ислери менен байланыстырып жырлады:

Өз миллетим дейип карақалпақты,
Бир болсын деп аржак пенен бер жакты,
Данышпан нуктадан—қасылы ырғақлы,
Улықларға қағаз сала баслады.

Бул бир жигит екен өзи айбатлы,
Сөйлеген сөзлери шекерден татлы,
„Еркин карақалпақ—мухтариатлы!“—
Деген сөз хәр жерден шыға баслады.

Буннан кейинги катарларда шайыр Қарақалпақстан областьлық атқарыу комитетиниң председатели Әбиұ

Кудабаяев, Қазақстан Орайлық Атқарыу Комитетти қасындағы Карақалпақстанның ўәкили Ибраһым Бекимбетовтың хызметлерин тәрийплейди. Бундай фактларды „Бола баслады“ ның баска да персонажлары туўралы келтире бериўимиз мүмкин. Сонлықтан биз Аяпберген Муўсаевтың жаңа социалистлик турмыс ҳақыйқатлығын тасқын йош, көтеринки рух, үлкен шайырлық күшпенен жырлаған „Бола баслады“ шығармасын халқымыз мүмкин болғанынша толық хәм дурыслы нускасында оқыуы керек, деп есаплаймыз. Усылай исленгенде ғана бүгинги күнги китап оқыушылары Карақалпақстанда совет властын ориятыў хәм бекемлеу жылларында айрықша хызмет көрсеткен аталары менен әкелериниң ерлик ислерин айқын билиў мүмкиншилигине ийе болады.

„Ленин“ хәм „Бола баслады“ қосықлары Аяпберген Муўсаевта жаңа шайырлық сгильдин қәлилескенин айқын көрсетти. Усы шығармалары аркалы оның творчествосы жокары басқышқа көтерилди хәм автор мынлаған карақалпақ мийнеткешлериниң жалынлы жыршысы болып танылды. Социалистлик турмыс ҳақыйқатлығы Аяпберген шығармаларының идеялық—көркемлик қәсийетлерин тағы да байытты. Октябрь революциясына шекемги творчествосында сийрек ушырасатуғын сиясий лирика енди шайырдың ең тийкарғы жанрына айланды.

Миллет мәселеси ашылған күнлер,
Сонда дәркар екен бул шийрин тиллер,
Хукуўметке тағы барған ўәкиллер,
Өз атына обулыс ала баслады.

Бул Аяпберген Муўсаевтың жеке стилине сәйкес келеди. Китапта „сьездге қатнаскан хәмме ўәкиллер, бәри де халықтың тәғдийрин сөйлер, өз алдына область бола баслады“,—деп өзгертиў, бириншиден, автордың оригиналь ҳаўазын есапка алмау, екиншиден, тарийхый шынлықты бурмалау болып табылады. Өйткені, Аяпберген „Қурылтайға қатнаскан хәмме ўәкиллер емес, ал Карақалпақстанлы ўәкиллер ғана усы сапары өз алдына область атағын алып қайтты“,—деп отыр.

Хәр ўәкилдин колларында хаты бар,
Түркмен өзбек хәр миллеттин аты бар,
Сөз себепли сөзи болып итибар,
Бир гүлли ықтияр бола баслады.

„Съезде сөзлери болып итибар, ҳәр миллет область бола баслады“, деп өзгертиу автордың ойын, турмыс-шынлығын тағы да бурмалайды. „Съезд“ сөзи Аяпбергеннің оригиналында жоқ және ол ҳамме миллетлер область болды демеген. Ҳәрбир миллет өзиниң ықтыяры бойынша бөлинип шықты, өз алдына мәмлекетлик вла-стька ийе болып атыр, деп жырлаган. А. Досназаров, Ә. Қудабаев, И. Бекимбетов ҳам басқалар халыққа дурыс басшылық етти, шөлкемлестириу жұмысларына қызғын түрде киристи, дейди шайыр:

Келген соң Төрткүлге тилгирам урды,
Таза тәртип етти—қурылтай курды,
Ҳәрқайсысы бир истин басында турды,
Пукаралар бойысына баслады.

Аяпберген Муўсаев буннан кейинги қатарларда Қарақалпақстанның округларға (районларға), болыс-ларға бөлиниу процессин сүүретлейди.

Қарақалпақтың Сейпилғабит, Оразы,
Олардың қәдири билмес биразы,
Қоныратқа айланып келди қағазы,
Душпан жылап, дослар күле баслады.

Бул куплет кітаптағыға қарағанда Аяпбергеннің жекке стилине жақын. Себеби „төртеу болды бул областьтын оязы“,—деу дурыс емес. Ояз (уезд)—революцияға шекемги административлик атама. Совет властының дәслепки дәуиринде „уезд“ сөзи айырым орынларда ғана қолланылған. Ал ҚҚАО дүзилгеннен кейін дәслеп „округ“, соңынан „район“ деп жүргизилген. „Айта берсек көптур сөздин баязы“,—деген қатарда хешқандай мәниниң жоқ екені дәлиллеуди де талап етпейди. Сейпилғабийт Мәжийтов, Ораз Ермановлар жекке адамға сыйыну уақтында халық душпанлары ретинде қараланып, Аллияр Досназаров, Әбиү Қудабаев, Ибраһым Бекимбетовлар менен бирге „Бола баслады“ның текстинен атлары өширилип тасланған. Ал Аяпберген Муўсаев бул еки қисини бирнеше мәртебе ҳұрмет пенен тилге алады:

Сөз еситиң Ораз, Сейпилғабийттен,
Бурыннан ис көрген гөне заводтан,
Ташкент үлкесинде үлкен ис тутқан,
Газет басып, тил шығара баслады.

Бул қатарларды ҳәзирги кітап оқыушыларына тағыстырмау—Қарақалпақстан тарийхында тийисли роль ойнаған адамлар тууралы еске түсирмеу болып табылар еди. Бул жағдайда биз, бириншиден, Аяпберген шығармаларын қайта тиклей алмаймыз, екіншиден, жекке адамға сыйынуудың зыянлы ақыбетлеринен дурыс жуумақ, шығармаған болып есапланамыз.

Қазак, қарақалпақ, өзбек жыйналды,
Дослары шад болып, душпан қыйналды,
Қоныратбай исполкомға сайланды,
Алты болыс хызмет қыла баслады.

Үшинши қатарды „Халық жыйналып, исполкомлар сайланды“ деп өзгерткеннен хешқандай утыс жоқ. Керисинше, еки түрли зыян бар: бириншиден, Қарақалпақстанда совет властын орнатыу ҳам беккемлеу жылларында актив қатнаскан ғайраткер Якупов Қоныратбайдың аты текстен өширип тасланады, оның халық ҳам мәмлекет алдында ислеген қадал хызметлери көринбей қалады, екіншиден, „Халық жыйналып исполкомлар сайланды, алты болыс хызмет қыла баслады“—деген қоспа гәпте улыўмаластырыуға сәтсиз умтылыу ҳәрекеті сезиледи. Кітап оқыушысында „Қарақалпақстан автономиялы областында алты болыс болған екен“,—деген надурыс түсиник қалады. Ал ҳақыйкатында да бул бөлыслар тек Қонырат районында болып, ҚҚАО дағы барлық бөлыслардың саны буннан бирнеше зыят болған. Аяпберген шайырды тыңлап көрейик:

Бөлыс ким-ким десен, айтайын атпа—ат,
Бириси—Марқабай, бири—Сейитмурат,
Бириси—Аманбай, Сейит, Қалмурат,
Бири—Мойнак болып кете баслады.

Аяпберген Муўсаевтың өзи Соркөл волостьлық атқаруу комитетиниң председатели Қалмурат Майшиевтиң орынбасары (муовини), Сейит Суўпыниязов секретары болып сайланады. Шайыр Қонырат округында партия, совет, административлик басшы хызметлерде ислеген адамлардың барлығын дерлик „Бола баслады“ қосығында тәрийплейди. Округлық партия комитетиниң секретары Қуўат Сейитниязов, комсомол комите-

тиниң секретары Көптілеу Нурмухамедов, айрықша тапсырмаларды орындаушы отрядтын (ЧОН) актив қатнасушысы жазушы Әбдіраман Өтепов, билимлендіріу бөлімінің баслығы Хәжегдийин Дәукараев, "Союз Косшының" баслығы Қошай Абдуллаев, Финанс бөлімінің баслығы Турдымурат Садықов, қалалық интернаттың хызметкери Қалмурат Дошекеев хәм басқа да көплеген адамлар туұралы арнаулы куплет-лер бар ямаса айырым қатарларда тилге алынады. Шайыр совет хукимети, коммунистлик партияның даналық басшылығы, жергиликли хызметкерлердин коллап-кууатлауы менен ғана өзиниң қатарға қосылғанын мойынлайды:

Ғәрийп айтар: бұрын не болды ҳалым?
Киймеге тоным жоқ, жемеге наным,
Кемтарлықта қысылып жүрген күнлерім,
Кем-кемнен ол умыт бола баслады.

Биз анау ямаса мынау Қарақалпақ әдебиетшысын айыпплау нийетинен аулақпыз. Себеби жекке адамға сыйынуу уақытында шығармада атлары аталған гей-пара адамлар халық душпанлары сыпатында қараланды. Оларды текстке киризиу әлбетте мүмкин емес еди. Бул жағдайда редакторлар А. Досназаров, Ә. Құдабаев, И. Бекимбетов, С. Мәжйитов, О. Ерманов, К. Нурмухамедов, К. Якубов хәм басқалар туұралы шығарылған куплетлерди сол турысында толығы менен қысқартып таслады, айырым қатарларда олардың атлары келген орынларды басқа сөзлер менен алмастырып койды. Солай етип, мейли "Бола баслады" қосығын қысқартылған хәм өзгертилген түринде болса да, баспа сөзге усынып, дурыс ис иследи. Халық шайырдың ең жақсы шығармасынан үзиндилер оқыу мүмкиншили-гине ийе болды. Бул қосық кем-кемнен толықтыры-лып, басылып атыр. Мәселен, 1960 жылғы жыйнағында "Бола баслады"ның көлеми 24 куплетке жетти. Солайда бул вариант қолжазба фонд материалларына қарағанда әдеуір аз хәм онда автордың басшы хызметкерлер туұралы жырлаған қатарлары дағазаланбаған. Сонлық-тан оларды "Бола баслады" ның текстине киргизиу зәрүр. Өйткени ҳазир жекке адамға сыйынуудың зыян-ды ақыбетлери толық сапластырылды. Қосықта хұрмет пенен тилге алынған басшы хызметкерлер әллекашан

хақланды хәм олардан Аллаяр Досназаров, Ибрайым Бекимбетов, Әбиу Құдабаевлердың атлары "Орта Азия хәм Қазақстан республикалары партия шөлкемлеринин тарийхынан" және "Өзбекстан ССР тарийхы", "ҚҚАССР тарийхының очерклеринен" орын алды. Олардың ишинен тири қалғаны Кууат Сейитниязов Октябрь социа-листлик революциясының елли жыллық юбилейин мүнә-сийбети менен Қарақалпақстанда совет властын орна-тыу хәм беккемлеу дәуириндеги хызметлери ушын "Хұрмет белгиси" ордени менен наградланды. "Бола баслады" қосығында жырланған басқа азаматлар да өз мәхәлинде елимиздин сиясий жәмийетлик турмысында оғада көрнекли ислер жүргизген. Мәселен. Қоңыратбай Якубов Қазақстан Орайлық Атқаруу Комитетиниң ағзасы болған хәм ол 1926 жылдың гүзинде Москвада өткерилген ВКП (б) ның Пүткисоюзлық XV конферен-циясына Қарақалпақстан областьлық партия шөлкеми-ниң атынан шешиуши дауыс пенен делегат болып қат-наскан¹. Ал Ораз Ерманов хәм Сейфилғәбийт Мәжйитов Хорезм Халық Совет республикасының экономика, мәдениет хәм сиясий жәмийетлик турмысында айрық-ша көрсеткен хызметлери ушын ХССР дың "Мийнет ордени" менен наградланған².

ЖУЎМАҚ

Аяпберген Муўсаевтың қосықларында XIX әсирдин ақыры XX әсирдин биринши шерегиндеги қарақалпақ халқының турмысы, жүз мыңлаған жарлы дийқанлар-дың көз қараслары, олардың азат хәм бахытлы заман-ға умтылыу тилеклери менен хәрекетлери айқын жыр-ланды. Шайырдың жекке стили халық массасының миллий—азатлық гүреслериниң тәсиринде кәлиплести хәм жетилисип барды.

Аяпберген Муўсаевтың әдебий орталығында оның шайыр болып шығуы ушын баслы зәрүрли факторлар болды. Булар ондағы тәбийғый талантты оятты, оның кәлиплесиуине жәрдем етти, дурыс бағдарға түсиуине

¹ XV конференция Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), стенографический отчет. 1927 г. Москва-Ленин-град. Государственное издательство. стр 828.

² "Совет Карақалпақстаны" газетасы 4) 1—67-жыл, 20/XII 67 жыл.

және алға рауажланыуына жол-жоба хәм үлги—өрнек көрсетип барды.

Бирак Аяпбергеннің шайыр болып жетилисиуи бәринен де бурын жекке өз уқыбынан, талантынан, ақылынан ғәреали болды. Шайыр өз устазларына хәм заманласларына еликлеу менен шекленип қалған жок, керисинше, турмыс материалларына өзінше катнасты, қәлиплестирди, ҳақыйкатлық қубылысларын таңлау, баҳалау хәм жуумақлау принциптеринде Аяпбергеннің өз жолы, усылы байқалды, баянлау манерасы, шайырлық ҳауазы жетилисип барды.

Аяпбергеннің барлық қосықлары дерлик турмыста болған конкрет уақыяларға курылады, оларда характерлер тиккелей натурадан көшириледи. Бирак шайыр натуралист дәрежесинде ғана қалып қоймайды, оның шайырлық стилине реалистлик сүүретлеу принципи көбирек тән. Өйткени Аяпберген қосықларында геройларының ҳақыйкат атларын, минез-қулықтарын бергени менен, ол адамларды мәлим бир социаллық топар ямаса класстың ўәкиллери сыпатында қарайды. Сонлықтан Аяпберген шығармаларында жасалған характерлер анау ямаса мынау адамның характеринен анагурлым кең хәм ол жуумақласқан тип болады.

Аяпберген Муўсаевтың көзқараслары кем-кемнен қәлиплесе баслады. Шайыр әдалатсызлықтын, жауызлықтын, теңсизликтин дәреги хәмелдарларда, байларда, дин ийелеринде деп билди. Сонлықтан автор үстем класс ўәкиллеринин аш көзлигин, қаталлығын, сықмарлығын, ҳайярлығын, мылжынлығын тартынбай әшкаралады.

Аяпберген Муўсаев тек турмыстың гүңгирт тәрептерин сүүретлеу менен шекленбеди, ол заманласларының өмириндеги жақтылы, жайнаған жақларын да көре алады хәм оларды турмыстың унамсыз қубылысларына қарсы қойды. Егер шайырдың сатираларына тийкарынан творчествоның реалистлик типин характерли болса, мақтау тәрийплеринде романтикалық усул басым орынды ийелейди. Аяпберген шәртли түрде жайнаған заманлы творчестволық қыялдың күши менен өзине жақынластырды, елди абат етип көрсетти, турмыстың тек унамлы жақларын сәулендирди. Усылар арқалы тыңлаушыларында бахытлы келешекке беккем исенимди, өз Уатанына шексиз сүйиушиликти тәрбиялады.

Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стилиндеги бул артықмашлықлар оның революцияға шекемги творчествосының халықлық—демократиялық бағдарда рауажланыуына хәм совет власты жылларында жаңа социалистлик турмыстың жыршысы болыу дәрежесине алып келди.

Хәр бир процесстин басланыуы, рауажланыуы, ер жетип камалына келиу дәуирлери бар. Қарақалпақстанда Совет властын орнатыу хәм беккемлеу ушын гүрес басланған уақытта көркем әдебият өз алдына қойылған жаңа уазыйпаларды шешиу максетинде классикалық әдебият хәм фольклорда топланған творчестволық принциптерди өзлестиреуи, гейпара ески көркемлеу куралларын, сөз дизбеклерин, қосық қурылысын пайдаланып, оларды жаңа мазмунды, жаңа идеяны бериу ушын ийкемлестиреуи керек болды. Бул уазыйпаны қарақалпақ совет әдебиятында бириншилер қатарында инабат пенен атқарған халық шайыры Аяпберген Муўсаев есапланады. Ол революцияға шекем халықлық—демократиялық бағдарда қәлиплескен творчествосын қайта қарап шықты хәм өзинин жекке шайырлық стилин жаңа басқышқа көтерди. Сиясий лирикасында, тәрийплеринде совет хукиметин, көсемиз В. И. Ленинди, Коммунистлик партияны жантәни менен жырлады, Қарақалпақстанда совет властын орнатқан ғайраткерлерди мактады, жаңа турмыстың душпанларын аяўсыз критикалады. Ол ески әдебий формаларды жаңа социалистлик турмысты сүүретлеу ушын хызмет еттирди.

Сонлықтан Аяпбергеннің қарақалпақ совет әдебиятындағы тийкаргы орыны ауыз еки халық творчествосы хәм классик шайырларымыздың творчестволық принциптерин бизин әдебиятымызға алып келиуи, фольклор менен жазба әдебиятты тутастырушы көпир болыуы менен характерленеди.

Қарақалпақ совет жазыушыларының хәммеси де әдебият майданына усы көпир арқалы өтти хәм сон өзинин жекке жолын тауып кетти. Сонлықтан халық шайырларының шығармалары олар ушын зәрүрли басқыш, биринши үйрениу мектеби болып хызмет етти. Әлбетте, жаңа турмыс ҳақыйкатлығы жаңа жанрлардың дөрелиуи, поэзиямызға жаңа қосық қурылысының енгизилиуи, жаңа ырғак, ритм, уйқас түрлерин

ислеп шығыуды талап кылды. Бундай новаторлық ашы-
лыулар халық шайырлары творчествосының мүмкін-
шиліктери тийкарында әмелге асырылуы мүмкін
емес еді. Сонлықтан қарақалпақ шайыр—жазыушы-
лары СССР халықлары әдебиеттарының В. Маяков-
ский, Хәмза, С. Сейфуллин, С. Айний сыяқлы уәкил-
лериниң творчествосын үйренип, қарақалпақ совет әде-
биятын жаңа жанр хәм көркем формалар менен байы-
тып барды.

МАЗМУНЫ

	бетлер
1. Кирисиу	3
2. Аяпберген Муўсаевтың әдебий орталығы	10
3. Аяпберген Муўсаевтың шайырлық стили	27
4. Жуумак	89

..... На каракалпакском языке

..... Кырыкбай Байниязов

Кандидат филологических наук

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО
СТИЛЯ АЯПБЕРГЕНА МУСАЕВА

Издательство "Каракалпакстан"

Нукус-1972

Редактор Т. Нажимов
Худ. редактор К. Нажимов.
Тех. редактор К. Досанова
Корректор Ж. Қожабаев

Териўге берилген ўақты 16/IX-1972 Басыўға рухсат етилген
ўақты. 23/IX-1972 Кағаз форматы 84X108¹/₃₂ Көлеми 3,0
баспа табақ, 5,04 шәртли баспа табақ, 5,0 есап баспа табақ
Тиражи 2000 Баҳасы 24 т.

„Каракалпакстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси 9.

ҚКАССР Министрлер Советинин Баспа сөз бойынша
басқармасының „Правда“ның 50 жыллығы атындағы
Полиграфкомбинаты. Заказ № 209 РК 32260